

Міністерство освіти і науки України
ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука»
Факультет географії, історії та туризму
Кафедра історії, теорії держави і права та філософії

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ СТУПЕНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ «МАГІСТР»**

**ВОЛИНЬ У РОКИ НАЦІОНАЛЬНО–ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ
(1648–1658 РР.)**

Виконав:

студент факультету географії, історії та туризму
спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія),
групи 022-ПП (м)

Шкіринець Віктор Миколайович

Науковий керівник:

кандидат іст. наук, доцент кафедри історії, теорії
держави і права та філософії Приватного вищого
навчального закладу «Міжнародний економіко-
гуманітарний університет імені академіка
Степана Дем'янчука»

Старжець Володимир Іванович

Рецензент:

доктор іст. наук, професор, професор кафедри
історії України Рівненського державного
гуманітарного університету

Давидюк Руслана Петрівна

АНОТАЦІЯ

УДК 94(477.82)“1648/1658”

ШКІРИНЕЦЬ В. М.

ВОЛИНЬ У РОКИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ (1648–1658 РР.)

На Волині впродовж 1648–1658 рр. відбулася низка історичних подій загальнонаціонального масштабу і розгорнувся масовий повстанський рух. Необхідність ґрунтовних досліджень регіональних особливостей Національно-визвольної боротьби за українську державність та ліквідацію феодальних відносин роблять надзвичайно актуальною нашу тему дослідження.

Українська національна революція середини XVII ст. була першою спробою українців усіх без винятку регіонів України здобути політичну, економічну, релігійну незалежність та запровадити прогресивний соціально-економічний устрій революційними засобами й методами. Оскільки політична система Речі Посполитої виявилася нездатною до самореформування та еволюційного розв’язання суперечностей.

Боротьба охопила тривалий проміжок часу, її розвиток був нерівномірним. Стрибкоподібність визвольного процесу виразно простежувалась при з’ясуванні особливостей революції на Волині.

Національно-визвольна боротьба 1648–1658 рр. вперше об’єднала в єдиному масовому національно-визвольному процесі волинян з українцями інших регіонів. Катастрофічні людські та економічні втрати в роки визвольної боротьби призвели до розорення та зубожіння переважної більшості мешканців регіону. Внаслідок того, що Богдану Хмельницькому не вдалося звільнити усі етнічні українські землі, волинська земля повернулася під владу Речі Посполитої, що безумовно було негативним явищем. Разом з тим, прискорила кристалізація національної самосвідомості українського народу.

Ключові слова: козаки; Національно-визвольна війна; Б. Хмельницький; Волинь; середина XVII століття; битва під Берестечком.

ANNOTATION

SHKIRYNETS V. M.

VOLYN DURING THE NATIONAL LIBERATION WAR (1648–1658)

During 1648–1658, a number of historical events of a national scale took place in Volyn, and a mass insurgent movement unfolded. The need for thorough research of the regional features of the National Liberation Struggle for Ukrainian statehood and the peasant war for the elimination of feudal relations make our research topic extremely relevant.

The Ukrainian national revolution of the middle of the 17th century. was the first attempt by Ukrainians of all regions of Ukraine without exception to gain political, economic, and religious independence and to introduce a progressive socio-economic system by revolutionary means and methods. Since the political system of the Polish-Lithuanian Commonwealth proved to be incapable of self-reform and evolutionary resolution contradictions.

The struggle covered a long period of time, its development was uneven. The leap-like nature of the liberation process was clearly visible when clarifying the specifics of the revolution in Volyn.

The national liberation struggle of 1648–1658 for the first time united the Volhynians with Ukrainians from other regions in a single mass national liberation process. Catastrophic human and economic losses during the years of the liberation struggle led to the ruin and impoverishment of the vast majority of the region's inhabitants. As a result of the fact that Bohdan Khmelnytskyi did not manage to liberate all ethnic Ukrainian lands, the Volyn land returned to the power of the Polish-Lithuanian Commonwealth, which was definitely a negative phenomenon. At the same time, the crystallization of the national self-awareness of the Ukrainian people accelerated.

Key words: *Cossacks; National Liberation War; B. Khmelnytskyi; Volyn; middle of the 17th century; battle near Berestechko.*

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	8
1.1. Історіографія проблеми	8
1.2. Джерельна база дослідження	19
Розділ 2. Волинь напередодні Української національної революції середини XVII століття	24
2.1. Загальна характеристика Волинського воєводства	24
2.2. Особливості розвитку Волині напередодні революції	29
Розділ 3. Воєнно-політичні процеси на Волині у роки Національно-визвольної війни 1648–1658 рр.	42
3.1. Перший етап визвольної боротьби (1648–1652 рр.)	42
3.2. Другий етап визвольної боротьби (1653–1655 рр.)	51
3.3. Третій етап визвольної боротьби (1656–1658 рр.)	59
Розділ 4. Наслідки Української національної революції на Волині	66
ВИСНОВКИ	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	84
ДОДАТКИ	94

ВСТУП

Зусиллями багатьох поколінь науковців досягнуто значних успіхів у дослідженні історії визвольної боротьби українського народу у середині XVII ст. Але надзвичайно важливим для сучасної вітчизняної науки є зосередження дослідницьких зусиль на поглибленому вивченні перебігу та особливостей національно-визвольного руху в окремих регіонах України. Відсутність таких досліджень є значною проблемою для науковців та широкого кола громадян, які намагаються з'ясувати окремі загальнонаціональні аспекти та особливості розвитку різних регіонів в подіях Національно-визвольної війни середини XVII століття.

Актуальність дослідження. На Волині впродовж 1648–1658 рр. відбулася низка історичних подій загальнонаціонального масштабу і розгорнувся масовий повстанський рух, але визвольний процес в цьому українському регіоні не став предметом комплексного аналізу вітчизняних дослідників. Напрацювання сучасної історіографії зводяться до з'ясування окремих проблем, передусім ходу військових операцій, що відбувалися на території Волинського воєводства. Серед старожитностей України важливе місце посідають пам'ятки, пов'язані з діяльністю українського козацтва. Зусиллями багатьох поколінь істориків та археологів досягнуто значних успіхів у дослідженні історії козацтва XV–XVIII ст. Однак, є ще багато ґрунтовно не вивчених сторінок історії та місць пов'язаних з епохою козацтва, що проливають світло на життя та побут українців того часу.

Необхідність ґрунтовних досліджень регіональних особливостей Національно-визвольної боротьби за українську державність та селянської війни за ліквідацію феодальних відносин роблять надзвичайно актуальною нашу тему дослідження. Перераховані вище обставини визначають необхідність нашого дослідження, а його актуальність не викликає сумнівів.

Об'єкт дослідження – воєнно-політичні процеси на Волині у період Національно-визвольної боротьби 1648–1658 рр.

Предмет дослідження – передумови, хід та наслідки воєнно-політичних процесів 1648–1658 рр. на території Волині.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1648–1658 рр. і збігаються з періодом Української національно-визвольної боротьби XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького. Верхня межа зумовлена остаточним припиненням визвольної боротьби на території Волині після підписання Гадяцького договору 1658 року.

Територіальні межі дослідження збігаються з кордонами Волинського воєводства середини XVII ст.

Мета дослідження – на основі критичного опрацювання документальної бази та узагальнення існуючих історіографічних праць комплексно проаналізувати визвольну боротьбу на Волині у 1648–1658 рр.

Виходячи із поставленої мети виокремлено **завдання**:

- дослідити і класифікувати джерельну базу та історіографічні матеріали про місце Волині в подіях Національно-визвольної війни 1648–1658 рр.;
- висвітлити динаміку розвитку Волинського воєводства в 1 пол. XVII ст.;
- виокремити характер, рушійні сили, і рівень організованості населення Волинського воєводства в умовах визвольної боротьби проти Речі Посполитої;
- класифікувати етапи Національно-визвольної війни на території Волині та проаналізувати перебіг основних подій;
- визначити політичні, соціально-економічні та демографічні наслідки визвольного руху середини XVII ст. на Волині.

Методологічну основу дослідження складає система наукових принципів і методів пізнання. В ході проведеної роботи було застосовано принцип наукової об'єктивності, що передбачає критичне осмислення окремих груп джерел та історіографічних праць, зіставлення різних точок зору на проблему. В нашому дослідженні з об'єктивної точки зору висвітлено передумови, хід та наслідки воєнно-політичних процесів 1648–1658 рр. на території Волині.

Застосування принципу всебічності допомогло повномасштабно розглянути характер, рушійні сили, і рівень організованості населення Волинського воєводства в умовах визвольної боротьби проти Речі Посполитої. В процесі написання застосовувались загальнонаукові методи аналізу та синтезу емпіричного матеріалу. Зі спеціальних історичних методів було використано ретроспективний, проблемно-хронологічний та історико-порівняльний.

Наукова новизна. На основі аналізу історичних джерел і критичного переосмислення здобутків історіографії була зроблена спроба комплексно проаналізувати хід військово-політичних подій Національно-визвольної та соціальної боротьби на Волині у 1648–1658 рр.

З позицій сучасного бачення визначено місце і роль волинського регіону в планах ворогуючих сторін. Класифіковано та досліджено етапи визвольної боротьби та активності населення на Волині. Визначено політичні, соціально-економічні та демографічні наслідки визвольного руху середини XVII ст.

Практичне значення роботи полягає в тому, що результати дослідження можуть стати основою для подальшого вивчення поставленої проблеми. Матеріали роботи можуть бути використані при краєзнавчих розвідок, розробці та проведенні уроків, лекцій, семінарських занять. Актуальність роботи дозволяє брати участь у наукових конференціях з цього питання.

Апробацію результатів дослідження. Основні положення кваліфікаційної роботи обговорювались на засіданні кафедри історії, теорії держави і права та філософії ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені Степана Дем'янчука». Результати та висновки дослідження апробовано під час проведення Міжнародної науково-практичної конференції «Інноваційні дослідження та перспективи розвитку науки і техніки у XXI столітті» (м. Рівне, 19 жовтня 2023 рік) та публікації тез.

Структура роботи. Дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, які поділяються на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження

1.1. Історіографія проблеми

На сучасному етапі українська історична наука має можливість досліджувати раніше заборонені сторінки соціально-економічного, політичного та культурного життя нашого народу. Завдяки правовій базі щодо засудження нацистського та комуністичного тоталітарних режимів в Україні для науковців став можливим доступ до раніше засекречених матеріалів. Разом з тим, сучасний дослідник має змогу застосовувати різні методики, наукові підходи та напрацювання зарубіжних учених.

Проблематика національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького середини XVII ст. знаходила своє зацікавлення серед широкого кола вітчизняних дослідників. Разом з тим, вивчення передумов, перебігу та наслідків визвольної боротьби та революційних подій на території Волині і до сьогодні залишається малодослідженою темою. Переважна більшість праць, дотичних до нашої проблематики, здебільшого стосуються вивчення бойових дій, соціальних, економічних чи культурних процесів, що загалом відбувались на теренах західноукраїнського регіону.

Історіографію з проблеми воєнно-політичних процесів на Волині у період Національно-визвольної боротьби 1648–1658 рр., можна чітко розділити за хронологічним принципом:

- дореволюційна історіографія (до 1920-х рр.) у якій висвітлювались головні події Хмельниччини, акцентувалась увага на Переяславській раді;

- радянська історіографія (1920–1991 роки), яка характеризувалася висвітленням офіційної точки зору партії та уряду щодо періоду козаччини. Головний акцент робився на антифеодальній боротьбі населення проти поляків, при цьому ігнорувалася будь-яка національна складова визвольної війни.

- сучасна українська історіографія (1991–2023 роки), особливістю якої є дослідження різних аспектів передумов, перебігу визвольної війни та наслідків революційних змін у досліджуваній період. Сьогодні в науковому середовищі відбуваються дискусії стосовно позитивних та негативних процесів які

проявилися під час визвольних змагань та після смерті Б. Хмельницького. Значного поширення набули дослідження регіонального виміру національно-визвольної війни. Вагомим досягненням сучасної історіографії є залучення широкого кола джерел та документів, які раніше були недоступні.

Дореволюційна історіографія представлена працями: І. Каманіна [42]; М. Любавського [53, 54]; М. Костомарова [44, 45]; В. Антоновича [14]; М. Грушевський [30, 31]; Д. Яворницького [98-101] у яких висвітлюються головні подій Хмельниччини, деяка увага приділяється окремим битвам, що відбувалися на території Волинського воєводства у 1648–1658 рр. Центральне місце у переважній більшості цих досліджень відведено діяльності Б. Хмельницького, аналізу і висвітленню Переяславської ради (1654 р.) і політиці Московської держави.

Першу групу становлять дослідники які висвітлювали перебіг Національно-визвольної війни з позицій російського імперіалізму. Зокрема член київського відділу Імператорського військово-історичного товариства історик Іван Каманін, перед яким було поставлено наступне завдання: «Дослідити поле битви (1651 р.), по можливості визначити позиції козаків, татар та поляків, а також місця ставок Богдана Хмельницького, хана та польського короля... відновити становище ворогів до битви і простежити послідовно всі пересування військ та різні фази бою. Визначити місце переправи козаків через болота та приблизний шлях відступу козацького табору» [64, с. 156].

У своїй праці, виданій за результатами наукових розвідок: «Битва козаків з поляками під м. Берестечком у червні 1651 р.», Каманін крім викладу фактажу чітко демонструє московські імперські наративи, уже з першої сторінки зазначаючи, що «Берестецька битва є лише нетривалою військовою дією у багатовіковій боротьбі двох слов'янських племен, польського та руського, через панування на східноєвропейській рівнині» [42, с. 3]. Таким чином не визнаючи української суб'єктності як такої.

Інша частина дослідників намагалась всесторонньо висвітлювати перебіг Хмельниччини, зокрема наділяти український народ суб'єктністю та уникати прославлення монархізму. Це перш за все відомі українські дослідники М. Костомаров, В. Антонович та Д. Яворницький.

Шукаючи сліди незабутніх подій, поле Берестецької битви відвідало багато людей. Але першим науковцем, який залишив опис побаченого, був визначний український вчений, історик М. І. Костомаров. Саме він, ще у XIX столітті, започаткував вивчення пам'яток поля Берестецької битви. У 1844–1845 роках М. І. Костомаров викладав історію в Рівненській чоловічій гімназії. Вільний від занять час вчений присвятив творчій праці, дослідженню пам'ятних місць, і саме тому він подорожував по визначних місцях Волині. Досконало володіючи джерелами по історії українського козацтва та по добі Хмельниччини, вчений обстежував довколишню місцевість, вивчаючи пам'ятки минулого, зокрема ті, що стосувалися історії середини XVII століття.

З «Автобіографії» [45] історика дізнаємось, що він, скориставшись зимовими вакаціями (канікулами), зробив спеціальну історико-краєзнавчу мандрівку у Дермань, Гощу, Пересопницю, Межиріч. Згодом у передпасхальний тиждень 1845 року Микола Іванович разом з учителем історії Євгеном Маловським вирушає у нову експедицію до Дубна, Кременця, Почаєва, Вишнівця, а звітти вирушили до Берестечка. Свою подорож до місця Берестецької битви М. І. Костомаров пізніше описав у своїй «Автобіографії»: «Із Кременця ми попрямували в Берестечко. Місцевість знаменитої битви Хмельницького була мені досить відома з письмових джерел, і я з особливим старанням намагався звірити мої про неї уявлення, намагався відшукати сліди давно минулих подій, про які стільки читав, писав і думав» [45, с. 472].

На основі зібраних матеріалів Микола Костомаров увічнив подвиг українських козаків у своїх наукових творах і, зокрема, у відомій історичній праці «Богдан Хмельницький», вперше опублікованій у 1857 році [44]. Проаналізувавши документи, матеріали окремих авторів, дослідник систематизував їх і дав ґрунтовно викладений опис подій, що передували

подіям 1651 року. Чимало сторінок цієї книги присвячено описам воєнно-політичних подій що відбувалися на волинській землі. Не зважаючи на певні неточності та помилки, що притаманні першопрохідцям, інформація зібрана М. Костомаровим і понині зберігає свою наукову цінність.

Центральне місце в дослідженні історії України та створенні самої концепції української державності беззаперечно належить М. С. Грушевському. Крім фундаментальної, багатотомної «Історії України-Руси» перу Грушевського належить низка праць безпосередньо присвячених періоду козацтва на визвольній війні середини XVII ст.

Зокрема в дослідженні «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці» [31]. висвітленню українсько-польські відносини в період з XVI по XVII ст. та вплив цих зв'язків на становлення козацької держави. Розглядається занепад українського світського та церковного життя у XV–XVI ст., поступовий розквіт польської культури та її розповсюдження на території України. Описуються події часів Реформації, розвиток найголовніших наукових центрів України (таких як Острозька академія) та передумови чергового антипольського повстання яке переросло у визвольну війну.

Надзвичайно важливими в нашому дослідженні були праці відомого українського вченого, літописця козащини – Д. І. Яворницького. Зокрема з його вже класичної тритомної праці «Історія запорозьких козаків» [99-101] ми почерпнули значний фактичний матеріал про певні аспекти українсько-польської війни на території Волинського воєводства.

Фундаментальна «Історія запорізьких козаків» у трьох томах (СПб, 1892, 1895, 1897) стала підсумком багаторічної дослідницької роботи вченого, розпочатої ще в студентські роки. Яворницький зробив спробу створити синтетичну, фундаментальну історію запорізького козацтва. Опублікувавши свої дослідження про окремих гетьманів, певні аспекти та періоди історії Запорожжя, історик виходив з тези про Січ як прогресивне явище протягом усього часу її існування, стверджував, що Запорожжя було постійним протестом проти насильства і рабства у будь-якій формі. Його симпатії завжди

були на боці народних мас, рядових козаків і голоти. «Весь лад запорізького війська з його широко демократичними засадами, писав Яворницький, не пасував до корінного ладу Великої Росії» [99, с. 7]. Великою заслугою Яворницького-історика було введення у науковий обіг тисяч (лише в «Джерелах для історії запорізьких козаків» понад 900) невідомих документів з історії України. Однак, історична спадщина одного з корифеїв української історіографії все ще залишається малодослідженою.

Таким чином, дореволюційна історіографія має важливе значення, особливо праці представників української наукової спільноти, адже вона ґрунтується на джерельній базі та артефактах які сьогодні частково вже не доступні для сучасних дослідників.

Аналіз радянської наукової літератури показує, що означена тема була цілковито заідеологізована та висвітлювалася тенденційно комуністичною історіографією. Радянські історики через ідеологічні заборони ігнорували національно-визвольний характер українсько-польської війни та всіляко прославляли державницьку політику Московії. Причиною цього було те, що дослідники керувалися партійно-класовим підходом, вдавалися до суб'єктивізму та заздалегідь упереджених оцінок. Певній забороні піддавалася тематика діяльності українських національних сил, які представляло національно свідоме козацтво, духовенство, міщанство та селянство. Наголос радянської пропаганди робився на тому, що саме завдяки московському фактору українське населення отримало свободу та здійснило «давню мрію» всього народу про приєднання до Московської держави. А всі хто був не згідний з більшовицькою політикою оголошувались «ідейними ворогами народу», «буржуазними націоналістами» та «переписувачами історії».

Публікації радянської історичної науки характеризуються висвітленням антифеодальної боротьби народу проти поляків, при цьому ігнорується національна складова визвольної війни та державотворчі змагання українців. Радянські історики в силу ідеологічної заангажованості формулюють висновки про те, що український народ за основу боротьби ставив приєднання до

Московської держави. На загальному фоні наукової літератури цієї епохи вигідно виділяються роботи таких науковців: В. Грабовецького [28]; Д. Похилевича [69]; І. Кіку [43]; М. Гамрецького [24]; І. Крип'якевича [48, 49]; В. Легкого [51]. Незважаючи на притаманний цим роботам ідеологічний відбиток радянської епохи, вони містять важливий для нас фактичний матеріал.

Зокрема у праці В. Грабовецького «Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр.» [28], основна увага приділяється ролі селянсько-козацької армії Богдана Хмельницького у визвольному повстанні на теренах Галичини, Волині і Буковини. Проте, відповідно до тогочасної партійної цензури та марксистського підходу критиці піддавалась так звана «буржуазно-націоналістична історіографія», автори якої наголошували на центральній ідеї самостійності нашого народу.

Соціально-економічне становище селян Волині в 1638–1648 рр. досліджує І. Кіку [43]. На основі широкого комплексу джерел, перш за все актових книг городських і земських судів автор наголошує на тому, що «селяни, їх діти, майно повністю належали феодалу, який мав право їх продавати, дарувати, заставляти, втручатися в особисте життя своїх підданих і навіть карати на «горло» [43, с. 52]. Наведені факти свідчать, що в 1630-х – 1640-х рр. на Волині, як і в інших регіонах України, значно посилилась феодална експлуатація селян, що було однією із важливих причин національно-визвольної війни.

Д. Похилевич у статті «Структурні зміни в помісті після Визвольної війни українського і білоруського народів» [69] аналізує соціально-економічні наслідки та революційні зміни які відбулися після національно-визвольної війни. Слушною є теза автора про те, що повстале селянство завдало сильного удару по старій соціально-економічній системі. «Холопи» відмовлялися виконувати «послушенство» і панам, коли вони залишалися на місцях, доводилося з цим миритися. На селянах можна було помститись, але повернути вчорашній стан було не так просто» [69, с. 75].

У післявоєнні роки в УРСР була розгорнута русифікаторська ідеологічна кампанія, відома під назвою «Ждановщина». Відбувалось засудження

історичної концепції Грушевського, утиски і репресії представників наукових кіл та широкого кола інтелігенції. Дослідники чиї праці не вписувались в радянську ідеологічну концепцію підпадали під цензуру а їх авторів переслідували. Одним із тих кого намагалися «перевиховати» та змусити відректися від своїх переконань був І. П. Крип'якевич – учень М. Грушевського. Незважаючи на постійні цькування та цензуру І. Крип'якевич видав низку праць присвячених періоду Хмельниччини.

У науковій статті «До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – початку XVII ст.» [49], автор наголошує на тому, що вже наприкінці XVI ст. національна самосвідомість українського народу досягла високого рівня. Зростання національної самосвідомості та інтересу до соціально-політичних питань свідчило про глибокі зрушення, що відбувалися в світогляді освіченої громадськості на Україні. Характерно, що ці зміни були зв'язані з міським середовищем. Верхівка міського населення завдяки розвитку промислів і торгівлі була заможною і мала змогу підвищувати свою освіту, знайомитися з ідеями гуманізму та реформації і все більше усвідомлювала свою національну самобутність.

Яскравим зразком класичної радянської історіографії є праця В. Легкого «Селянство України у початковий період Визвольної війни 1648–1654 років» [51]. В якій на основі марксистсько-ленінського підходу, досліджуються основні проблеми визвольної війни 1648–1654 рр. та так званого «возз'єднання України з Росією».

Таким чином, ключовою особливістю радянської історичної науки було висвітлення переважно антифеодальної селянської боротьби українського народу в середині XVII ст. Через систему пропаганди та культурно-освітніх закладів відбувалось прославлення у західноукраїнському середовищі переваг соціалістичного способу життя. Основна маса праць радянських істориків того часу переважно мала вигляд пропагандистських видань, публікації того часу за винятком І. Крип'якевича були ідеологізованими та упередженими.

З проголошенням незалежності, у дослідженнях, позбавлених цензури, детально аналізуються економічні, політичні та культурні процеси, що мали місце в Україні у 1648–1657 рр. Критичний аналіз процесів боротьби українців проти польського соціального, національного та релігійного гноблення та створення державності у середині XVII ст. стали предметом досліджень українських істориків з 1990-х рр. Саме в цей час були зроблені вагомі кроки у розширенні джерельної бази вивчення історії Національно-визвольної війни, зокрема щодо маловивчених проблем. З'явилися дослідження, які з'ясовували регіональні особливості війни та її вплив на усі сфери життя.

Щодо української історіографії, яка творилася в іншому ментальному середовищі, вона значно відрізняється від радянської більш об'єктивним висвітленням подій, фактів та залученням широкого спектра архівних джерел, різних методик і наукових підходів. Надзвичайно затребуваними в суспільстві виявились регіональні дослідження, в яких на широкій джерельній базі висвітлювались різні аспекти політичного, економічного та духовного життя волинського краю. Серед новітньої української історіографії, що містить значний фактичний матеріал слід виокремити праці таких дослідників: О. Апановича [15]; В. Смолія та В. Степанкова [80; 81]; Н. Яковенко [102; 103]; В. Голобуцького [25]; М. Крикуна [46; 45]; Т. Чухліба [95]; О. Ярошинського [104–107]; Л. Винара [20]; О. Гуржія [33]; Б. Прищепи та О. Прищепи [70] та ін.

Відомими представниками української історіографії початку незалежності, козакознавцями є В. Смолій та В. Степанков. Зокрема у їхній спільній праці «Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет» [81]. На ґрунтовній документальній базі висвітлено основні віхи життєвого шляху Богдана Хмельницького, показано обставини, які зумовили формування його світоглядних настанов, вплинули на політичний вибір. Богдан Хмельницький виступає як гетьман, політичний діяч, полководець, дипломат і просто людина. Постать гетьмана змальована на широкому історичному тлі, де живуть і мислять десятки історичних осіб, доля яких так чи інакше переплітається з його долею.

У книзі О. Гуржія «Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: кордони, населення, право» [33] вперше у вітчизняній історіографії зроблено спробу дослідити проблему становлення та шляхів розвитку території Української козацької держави, визначити її межі в другій половині XVII–XVIII ст. На конкретному фактичному матеріалі, із залученням досягнень зарубіжних істориків, автор детально характеризує у територіальному відношенні державу за правління Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка та інших гетьманів, показує негативну роль царського уряду в державотворчих процесах в Україні. У праці наводяться цікаві дані про кількісний та етнічний склад населення різних регіонів країни, висвітлюються загальні тенденції демографічних змін, досліджуються напрямки тодішньої міграції, суть і значущість правових норм, за якими жили українці.

Учений В. С. Степанков безпосередньо причетний до розробки концепції Національно-визвольної війни українського народу XVII ст. Подій 1648–1676 рр. розглядаються в єдиному контексті ранньомодерних європейських революцій. Основні концептуальні положення такого підходу відбито в монографії «Антифеодальна боротьба у роки Визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648–1654)» [84]. Фахівець приділяє значну увагу вивченню ролі в державницьких змаганнях українського козацтва та створеної в роки революції нової української еліти, формуванню української державної ідеї та засад державного будівництва у середині – другій половині XVII ст., геополітичній ситуації навколо козацької держави. У полі дослідницької уваги перебуває роль Запорозжя в розвитку революційних подій і розбудові державності, етнічні та конфесійні питання в діяльності українських урядів, соборницькі змагання. Багато уваги В. Степанков приділив українсько-російським відносинам означеної доби, зокрема зосередив увагу на таких зрізах, як передумови, зміст та наслідки переяславських домовленостей, спробував з'ясувати причини намагань української сторони розірвати їх.

Вдалою спробою поповнити вітчизняну історіографію битви під Берестечком 1651 р., яка була однією з найвидатніших подій Національно-

визвольної війни 1648–1658 років, є дослідження Т. Пономарьової та О. Булиги під назвою «Переправа незабутня. Історія однієї експедиції» [68]. Автори вперше у науковий обіг вводять масив унікальної, невідомої дослідникам інформації про результати 20-річних археологічних розкопок території, на якій відбулася битва, проведених археологічною експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом доктора історичних наук І. К. Свешнікова поблизу сіл Пляшева й Острів Радивилівського району Рівненської області.

З широкого масиву наукової літератури сучасних істориків важливою для тематики нашого дослідження була праця О. Ярошинського «Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст.» [104]. Автором проаналізовано зв'язок активної участі волинян у визвольних процесах із загальноукраїнським національним рухом. Досліджено хід, основні етапи, особливості, озброєння, характер і наслідки визвольної боротьби 1648–1658 рр. у Волинському воєводстві та перебіг подій на Волині в 1653–1659 рр. О. Ярошинський наголошує на тому, що Волинь в планах Б. Хмельницького та Речі Посполитої займала одне з головних місць як плацдарм для подальшої війни з супротивником. Звідси запекла боротьба за цей регіон та колосальні демографічні і економічні втрати місцевого населення [104, с. 242]. Книга розширює знання про регіональні особливості визвольних змагань українського народу.

Важливою групою історіографічних праць є наукові статті у фахових журналах які безпосередньо стосуються волинського регіону. Зокрема, К. Мануїлова у науковій статті піддає аналізу організацію публічної влади на українських землях кін. XVI – поч. XVII ст. [55]. В. Степанков виокремлює здобутки і невдачі національного елітотворення 1648–1657 рр. [83]. В. Цибульський охарактеризував основні наслідки Національно-визвольної боротьби на Волині [92]. Місце Волині і Поділля у стратегічних планах Б. Хмельницького стали об'єктом наукових інтересів І. Стороженка [87]. В. Сергійчук дослідив військово-територіальну організацію козацької армії в

перший період Визвольної війни 1648–1654 рр. [77]. Також розвиток воєнного мистецтва козаків описав Т. Чухліб [94]. Йому ж належить дослідження особливостей формування міжнародних відносин та дипломатії Гетьманщини за правління Хмельницького, Дорошенка, Мазепи [95]. Регіональний аспект з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. на основі оригінальних документів відображено у статті Ю. Мицика [57]. Комплексно проблему характеру визвольної боротьби 1648–1657 років на Волині досліджує О. Ярошинський [105, 107].

Окрему групу історіографічних праць щодо визвольної боротьби на території Волині складають наукові статті які стосуються дослідження Берестецької битви. Це зокрема історичні та археологічні розвідки таких науковців як: К. Адамчук [1]; О. Войтюк [21, 22]; О. Моця [59]; В. Петрович [63]; Б. Прищепа [70, 71]; С. Скруха [78]; М. Чирська [93] та ін.

Культурний потенціал національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» висвітлено в статті К. Адамчука [1]. В історичній ретроспективі описано ставлення і розвиток заповідника, подано сучасний стан та перспективи подальшого розвитку.

Значний внесок у дослідження поля Берестецької битви та вивчення подій Національно-визвольної війни 1648–1658 рр. на території Волині зробив відомий дослідник та археолог Б. А. Прищепа. Зокрема у звіті про роботу у 2003 році археологічної експедиції Рівненської філії охоронної служби України на полі Берестецької битви 1651 р. [71] та в статті «Нові дослідження поля Берестецької битви» науковець аналізує результати 38-річного археологічного дослідження поля Берестецької битви 1651 р.» [72] описує завдання нових експедицій, їхній результат та віднайдені артефакти.

Опис, цікаві факти та звіт щодо археологічних досліджень на полі Берестецької битви у 2015 році подані в публікації керівника тієї експедиції О. Войтюка [22]. Зокрема після дванадцятирічної перерви, були організовані заповідником нові археологічні дослідження на території НІМЗ «Поле Берестецької битви». Метою стали пошуки місць двох невідомих козацьких

переправ у Берестецькій битві 1651 р. через болота річки Пляшівки, що згадуються в історичних джерелах, але ще не досліджені археологами. Археологічна розвідка дала позитивні результати, що стало продовженням подальшої роботи науковців і учасників експедиції.

Отже, здобутки дореволюційної, радянської та сучасної української історіографії створили наукове підґрунтя для з'ясування передумов, динаміки розгортання, особливостей та наслідків визвольного процесу середини XVII ст. на Волині. Дореволюційні та радянські історіографічні напрацювання не завжди базувалися на сумлінному вивченні джерельної бази, а висновки часто були продиктовані негативними тенденціями, які панували тривалий час в історичній науці. Напрацювання сучасної історичної науки більш об'єктивно висвітлюють події, факти та залучають широкий спектр архівних джерел, різних методик і наукових підходів. Активно розвиваються регіональні дослідження, в яких на широкій джерельній базі висвітлюються різні аспекти політичного, економічного та духовного життя волинського краю.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дослідження складають різноманітні за походженням, достовірністю та інформативною насиченістю документи. У своїй сукупності вони є досить змістовними і дозволяють вирішити поставлені наукові завдання. Особливе місце належить збірникам архівних документів та матеріалів, виданих у різний період часу в Україні. Окремі документи публікувалися в дослідженнях монографічного характеру, у книгах дослідників західноукраїнського регіону та збірниках наукових конференцій.

Для повноти розкриття досліджуваної проблеми значимими є матеріали опублікованих збірників документів в радянські часи. З-поміж археографічних видань цієї категорії використаних у ході кваліфікаційного дослідження, варто виокремити: «Документи Богдана Хмельницького» [5]; «Історія України в

документах і матеріалах. Том 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 рр.)» [6]; «Літопис Самовидця» [7]; «Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.: Збірка документів (1639–1648 рр.)» [11].

Значна частина документів козацької доби зберігається в російських архівах, особливо тих які стосуються діяльності органів влади та ілюструють суть і механізми впровадження московської імперіалістичної політики. Зокрема редакцією І. Крип'якевича було опубліковано «Документи Богдана Хмельницького» [5]. У збірнику вміщені листи, універсали та накази Богдана Хмельницького за 1648–1657 рр. Незважаючи на радянський період вражає походження опублікованих документів (відчувається майстерність І. Крип'якевича). Матеріали почерпнуто з архівів та бібліотек Української РСР, Москви, Ленінграду, а також Польщі, Угорщини, Швеції, Німеччини, Австрії. У додатках подаються сумнівні та підроблені документи, перелік втрачених листів, універсалів та ін., а також науково-довідковий апарат.

Цікавим джерелом є «Літопис Самовидця», який видали у 1971 р. Цей твір мемуарного характеру написаний доброю українською мовою того часу, близькою до народної. Автор літопису документально не відомий, ймовірно належав до козацької старшини й посідав якийсь час видатне становище в українському уряді. Низка авторів (Віктор Романовський; Олександр Оглоблин і особливо Микола Петровський) незалежно один від одного, на підставі аналізу автобіографічного матеріалу в Літописі, дійшли висновку, що автором Літопису Самовидця найвірогідніше був Роман Ракушка-Романовський, генеральний підскарбій за Івана Брюховецького, а в останні десятиліття свого життя – священик у Стародубі.

Літопис Самовидця [7] складається зі вступу, який оповідає про стан України перед Хмельниччиною, та двох головних частин: перша присвячена часам Хмельниччини й Руїни (до 1676 включно) й написана значно пізніше описуваних подій; друга – доведена до 1702 включно і становить літопис у

стислому розумінні цього слова, написаний на Лівобережжі, найповніше (з уваги на локальні новини) у Стародубі.

Радянське багатотомне видання «Історія України в документах і матеріалах» присвячене висвітленню головних подій вітчизняної історії через призму документального підходу. Зокрема Том 3: «Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 рр.)» [6] присвячене безпосередньо добі козацтва та Хмельниччини. Колектив авторів з АН УРСР провів ґрунтовну роботу і зібрав потужну колекцію документів, що ілюстрували розвиток магнатсько-шляхетського землеволодіння і феодально-кріпосницької експлуатації селян перед війною. Крім того збірник насичений документами, що стосуються діяльності братств, виникненню козацтва, козацько-селянських повстань 1620-1630-х рр. Більшість опублікованих документів стосуються безпосередньо визвольній боротьбі українського народу проти шляхетської Польщі, головним подіям цієї війни, міжнародній і законотворчій діяльності Б. Хмельницького. Певна частина документів присвячена покаянню населення Волині і перебуванню тут Б. Хмельницького з військом. Однак, як зрозуміло із назви збірника, автори не могли уникнути ідеологічної кон'юнктури і певна частина документів ілюструють роль Москви в цих подіях і допомогу «старшого брата».

Усвідомлюючи політичну заангажованість цих видань головним для нас був вміщений в них фактичний та статистичний матеріал, який ілюструє багатогранні процеси Національно-визвольної війни середини XVII ст.

Особливу цінність складають збірники опублікованих документів і матеріалів, що були видані за доби незалежності України. Важливими для написання роботи стали збірники опублікованих документів тієї епохи, матеріали актових книг та мемуарна література. З цієї групи джерел, виокремимо: «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.» [3, 4]; «Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657 рр.: збірник за документами актових книг» [10]; «Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657» [12] та інші. Ці видання містять документацію

органів влади козацької Української держави, Речі Посполитої, зокрема матеріали діловодства, дипломатичного характеру, станово-представницьких органів, судово-адміністративних установ.

Зокрема видання «Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657 рр.: збірник за документами актових книг» [10] базується на документах з актових книг – унікального джерела з історії України, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ. Цінним є те, що величезний масив використаних документів (понад 4,7 тис.) перш за все стосується західноукраїнського регіону, зокрема Волині. Акти висвітлюють визвольні змагання з точки зору протилежного табору – польського. Видання складається з трьох частин. Перша включає 10 розділів, кожному з яких відповідає один з 1648–1657рр. друга частина має 8 розділів, кожен з яких являє собою складену упорядниками таблицю про сплату певного подимного податку, запровадженого упродовж досліджуваних років. Частина третя – це науково-довідковий апарат і додатки. Показчики – імен та географічних назв, містять зведену інформацію і є самостійними науковими довідниками для істориків, краєзнавців і тих, хто займається генеалогією.

У археографічному збірнику «Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657» [12] який побачив світ у 1998 р. було вміщено всі відомі на той час універсали і накази Б. Хмельницького, а також угоди гетьмана з міжнародними посольствами. Окремо вміщені універсали полковників, в яких йдеться про політичне становище та соціально-економічний розвиток окремих регіонів України в період Національно-визвольної війни за 1648–1657 рр.

Незважаючи на помітний успіх сучасних українських науковців у дослідженні подій Національно-визвольної війни, все ще спостерігається нестача опублікованої джерельної бази для об'єктивного та всестороннього дослідження важливого періоду історії нашого народу.

Особливо цінними для дослідження були збірки документів, що безпосередньо стосувалися волинського регіону: «Визвольна боротьба на Волині у 1648–1657 рр. Огляд опублікованих джерел» [2]; «Волинь в роки

визвольної війни українського народу середини XVII століття. Документи і матеріали» [8].

Зокрема, у збірнику «Волинь в роки визвольної війни українського народу середини XVII століття. Документи і матеріали» під редакцією Ю. Мицика та В. Цибульського вміщено документи періоду Хмельниччини, виявлені в архівах України, Польщі, Росії і які стосуються безпосередньо Волині. Цінним є те, що в цьому збірнику вміщена величезна кількість матеріалів мемуарного характеру, зокрема спогади очевидців, витяги з щоденників та особисте листування учасників тих подій.

Отже, здобутки дореволюційної, радянської та сучасної української історіографії і археографії створили наукове підґрунтя для з'ясування передумов, динаміки розгортання, характеру, особливостей, наслідків та інших важливих складових визвольного процесу середини XVII ст. на Волині. Не всі історіографічні припущення попередників базувалися на сумлінному вивченні джерельної бази, а іноді історики доходили надто тенденційних і суперечливих висновків. Разом з тим, вміщений в них фактичний матеріал та певні історіографічні здобутки сприяли виконанню завдань дослідження та формуванню відповідних висновків. Основну групу джерел, опрацьованих у ході наукового дослідження, склали: збірники опублікованих документів й матеріалів та мемуарна література. Однак, відсутність комплексних історіографічних праць з цієї проблематики надзвичайно актуалізує наше дослідження. Важливими для написання тексту роботи були монографічні видання, періодика, збірники опублікованих документів й матеріалів. Все це у комплексі дозволило ґрунтовно розкрити означену проблему.

Розділ 2. Волинь напередодні Української національної революції 1648-1657 рр.

2.1. Загальна характеристика Волинського воєводства

Розвиток і становлення Волинського воєводства було надзвичайно складним та суперечливим. Волинська земля в своєму політичному розвитку пройшла декілька етапів: входила до складу Київської Русі (Волинського і Київського князівств); Галицько-Волинської держави; згодом була об'єктом боротьби між Польським королівством і Великим князівством Литовським, в середині XV ст. перестала бути удільним князівством і остаточно увійшло до володінь Литовської держави.

Волинське воєводство, як і воєводства Київське та Брацлавське, було утворено у складі Великого князівства Литовського за ухвалою Віленського сейму 1565–1566 рр. [53, с. 229]. Згідно з Люблінською унією (1569 р.), його разом з тими ж воєводствами опанувало Польське королівство. Відтоді Волинське воєводство перебувало під владою Речі Посполитої до кінця XVIII ст. Територіальною основою воєводства була Волинська земля, кордони якої від її виникнення в період Київської Русі протягом кількох століть змінювалися.

Воєводство займало терени в басейні правих приток Прип'яті – Горині, Стиру, Стоходу і Турії, в лісостеповій і лісовій географічних зонах, межувало на півночі з Пінським повітом Берестейського воєводства Великого князівства Литовського, на північному заході й частково на заході (в районі Грубешівського анклаву) з Холмською землею Руського воєводства, на заході – з Белзьким воєводством і Львівською землею Руського воєводства, на півдні – з Тербовельським повітом Галицької землі Руського воєводства, Кам'янецьким і Летичівським повітами Подільського воєводства, на сході – з Житомирським і Овруцьким повітами Київського воєводства [46, с. 48]. Кордони Волині склалися в основному ще за часів Київської Русі. За час існування воєводства в

складі Речі Посполитої територіальні питання виливалися в основному лише в локальні суперечки місцевої шляхти.

Українські землі у складі Речі Посполитої були розподілені на 6 воєводств: Руське (Галичина), Белзьке, Волинське, Київське, Подільське та Брацлавське. З 1618 року приєдналося Чернігівське воєводство, яке було відвойовано у Московського царства. Воєводства поділялися на повіти. Усі посади переважно займали поляки-католики. Номінально у Волинському, Київському та Брацлавському воєводствах діяли Литовські Статути та українська мова у діловодстві.

Від «воєводських» часів Волині дійшло до нас кілька джерел, де подано її кордони. Хронологічно перші з них – генеральна 1648 р. і спеціальна 1650 р. карти України Гійома Левассера де Боплана. Хронологічно наступне джерело – це акт розмежування в 1680 р. польськими і турецькими комісарами території окупованого 1672 р. Османського імперією Подільського воєводства від Волинського (як і Руського) воєводства. Воно фактично повторює граничну лінію 1546 р., можливо, що тоді на неї комісари й орієнтувались. Певний інтерес для вивчення волинських кордонів становить виготовлена 1788 р. в місті Тетіїві на Брацлавщині «геометром його королівської милості» Базилієм Севериновським географічна карта Київського і Брацлавського воєводств. Волинь на ній граничить з Київським воєводством по Случі до міста Острополя, а від нього – по лінії, що йде прямо на південь до перетину з межею Подільського воєводства [47, с. 14–15].

З відомостей наведених у джерелах видно, що дуже невиразно позначено північний кордон Волинського воєводства. Переліки поселень у різних податкових реєстрах останньої третини XVI-XVIII ст. дають змогу в основному точно його окреслити. В цілому межа була сталою й проходила через поліські лісові хащі й болота. Реєстри допомагають перевірити також свідчення джерел щодо волинських кордонів інших напрямів. Інформація актів розмежування 1546 і 1680 рр. виявляється повністю вірогідною інформації карти Б.

Севериновського. Слід підкреслити, що Бопланів варіант східного кордону Волині досить умовний і не відповідає дійсності [1].

Загальна протяжність кордону Волинського воєводства, виміряна на карті А. Яблоновського (масштаб 1: 300 000), становила до першого поділу Речі Посполитої 1772 р. 1 122 км, з чого припадало на пограниччя з Пінським повітом 183 км, Холмською землею – 200, Белзьким воєводством – 180, Львівською землею – 81, з повітами Тереховельським – 66, Кам'янецьким – 36, Летичівським – 102, Житомирським – 154, Овруцьким – 120 км. [46, с. 82]. Волинське воєводство охоплювало територію нинішньої Рівненської області (без північної її частини, яка належала Великому князівству Литовському), більшої частини Волинської області (також без північної її частини, приналежної до того ж князівства), північної частини Хмельницької і Тернопільської та південно-західної частини Житомирської областей.

Як зазначає Б. Прищепа «Майже без змін Волинське воєводство проіснувало до кінця XVIII ст. Лише в роки Хмельниччини, у зв'язку з формуванням полкового територіально-адміністративного устрою України, східне пограниччя Волині входило до складу кількох козацьких полків, з яких найдовше проіснував Звягельський» [73, с. 65]. Кінець XVIII – початок XIX ст. як для України в цілому, так і для Волині зокрема, став часом важливих політичних і соціальних змін. Вони були започатковані наприкінці XVIII ст., коли в результаті трьох поділів перестала існувати Річ Посполита.

Дослідники Лідія Сухих та Віктор Страшко на основі опрацьованих документів зазначають «якщо порівняти з сучасним адміністративно-територіальним поділом, то Волинське воєводство – це територія Волинської та Рівненської областей, північної частини Хмельницької (Білогірський, Волочеський, Ізяславський, Красилівський, Славутський і Шепетівський райони) й Тернопільської (переважно Теофіпольський і Шумський райони) областей, а також (частково) Новоград-Волинський район Житомирської області [10, с. 8].

До осені 1791 р. воєводство поділялось на три повіти: Володимирський – на північному заході, Кременецький – на півдні й Луцький – між ними. На думку Матвія Любавського, географічні окреслення цих повітів започатковано ще з уділів, які входили до Волинської землі за часів правління Гедиміновичів. До Віленського сейму 1565–1566 рр. повіти у Великому князівстві Литовському, серед них і волинські, як адміністративні одиниці пройшли кілька етапів розвитку. Відтоді повіт означав округ, підпорядкований гродському (старостинському) судові, на Волині – ще земському судові [54, с. 209].

Адміністративно-територіальний центр Волинського воєводства знаходився в місті Луцьк. Демографічну картину воєводства ми можемо прослідкувати за даними перепису 1629 року, тут зафіксовано 2200 поселень (у т. ч. 114 міст та містечок), 650 тис. осіб. Близько 1000 міст і сіл належало князям Острозьким, решта – Вишневецьким, Заславським, Любомирським, Сангушкам [6, с. 57].

На українських землях, що належали Польщі був запроваджений адміністративно-територіальний поділ і була створена публічна влада за польським зразком. Всі українські землі поділені на воєводства та повіти. Першоосновою територіальної адміністрації Королівства Польського в рамках первинної одиниці територіального поділу (землі) було шляхетське земське самоврядування. Землі являли собою давні князівства, які ще з часів феодальної роздробленості зберегли традиції самостійності, певної автономії, а тому мали власну управлінську ієрархію, земський суд і сеймик [56, с. 22].

Всі українські воєводства, землі та повіти мали сеймик – власний уряд. Сеймик був добровільним зібранням шляхти певної землі, воєводства або провінції. Сеймик виконував подвійну політичну роль, тобто був становою інституцією місцевого шляхетського самоврядування та відігравав роль головного механізму участі шляхти в політичному житті держави [55, с. 141]. Першочерговим завданням предсеймових або посольських сеймиків шляхти було обрання послів на вальний (загальний) сейм Речі Посполитої та надання

послам інструкції. Також на сеймиках висловлювалися побажання місцевої шляхти щодо тем обговорення на сеймі. Обрані послы мали неухильно дотримуватися отриманої інструкції. Передсеймові сеймики забезпечували широку участь польської шляхти в політичному житті країни, таким чином забезпечувалося виконання сеймових постанов [55, с. 141].

Значну частину Волині займали володіння князів Острозьких. Тут на 1603 р. (за даними акту про поділ маєтків між синами кн. В.-К. Острозького) знаходилося 57 міст і містечок, 857 сіл та 111 фільварків. В Острозькій волості їх було 8. Але вже через два десятиріччя до них додалися ще кілька десятків фільваркових господарств. Таким чином, один фільварок припадав на два села. Вищим цей показник був, наприклад, в інших маєтностях кн. Острозьких – у Рівненській, Полонській, Берездівській волостях [61, с. 146].

Усі латифундійні фільварки поділяють на двори, які перебували у безпосередньому віданні замкової адміністрації (власника), та двори шляхти-посесорів (клієнти). Здебільшого сільські поселення надавалися церковним інституціям, де також (у монастирських володіннях) могли створюватися фільваркові господарства. Одним із найбільших землевласників на Волині був Дерманський монастир розташований на території Острозької волості. Замкові фільварки були більшими за розмірами, але їх кількість помітно менша, ніж чисельність фільварків шляхти-посесорів.

Основною продуктивною силою було селянство. Волинські селяни як інші жили общинами, які ґрунтувалися на сусідських, територіальних зв'язках. В общині вони спільно володіли й користувалися лісами, водами, випасами та іншими угіддями, інколи й орними землями, відбували повинності на користь феодала і держави. Кілька сільських общин, сіл об'єднувались у волость. Управління общинними, справами було виборним. Очолювали його отамани, тіуни, десятники, у волостях – старці. Сільська община користувалася і судовими правами. Сільська община складалася з дворощ, в основі яких лежали великі сімейні общини, родини. До двороща входили як родичі, так і прийшли.

Дворище, в свою чергу, складалось з 5-11 «димів», тобто окремих господарств [74, с. 111].

Таким чином у Волинському воєводстві як і на всіх землях, що входили до складу Речі Посполитої існували засади децентралізації публічної влади, що проявились у функціонуванні місцевих сеймиків (органів публічної влади). Місцеві сеймики як суб'єкти управління нижчого рівня отримали від центральної влади (від короля) певний обсяг повноважень: місцеве самоуправління, контроль за виконанням законів та збір податків. Разом з тим негативним наслідком такої системи управління для Волині як і інших воєводств України стало фактичне усунення українців та православної шляхти від місцевого та загального управління державою, ігнорування інтересів корінного населення, утиски в економічному та релігійному плані.

Політична система, закладена Люблінською унією, виявилася не здатною до реформування, а звідси неврахування поляками змін, що відбувалися в 1569-1648 рр., і невпинного зростання питомої ваги України в економічній, фінансовій та військово-політичній сферах Речі Посполитої. А проведення польською верхівкою політики обмеження і без того кучих прав і свобод, наданих Люблінською унією, замість їхнього розширення, як це вимагалось об'єктивною реальністю, перетворило українські землі та Волинь на пороховий погріб польсько-литовської держави.

2.2. Особливості розвитку Волині напередодні революції

Відступництво й зречення своєї національності впливових православних шляхтичів з часу входження українських земель до складу Польщі набуло широкого розмаху. По суті втрачалась національна еліта яка мала захищати інтереси свого народу. Процес асиміляції негативно впливав на національне самовизначення окремих корінних українських шляхтичів. Це розпилювало національну єдність на різні політичні, ідеологічні, культурно-освітні й мовні

групи, підривало національні основи, зменшувало можливості для втілення виплеканого ідеалу України-Русі. Загострювалися також стосунки маєткової шляхти із закріпаченим волинським селянством та хліборобською частиною жителів містечок.

Основу економіки, провідну галузь суспільного виробництва на Волині в першій пол. XVII ст. становило сільське господарство. Село було головною сферою феодального панування в краї. Власність на землю, головний засіб виробництва, визначала відносини всіх груп суспільства. Ці відносини зводилися до експлуатації землевласниками кріпаків. Земля зосереджувалася головним чином у руках великих і середніх землевласників, держави, й церкви [28, с. 17].

Експансія на українські землі мала своїм наслідком утворення фільварків. Завдяки розширенню фільваркового господарства набагато зросла площа оброблюваних земель. Сільське господарство поширювалося на нові місцевості, зокрема, на Східне Поділля, південну частину Київщини й Лівобережжя, на Слобожанщину. Район найбільш розвиненого землеробства становили Белзьке, частково Руське воєводство, Холмська земля, Західне Поділля і Волинь.

Найбільших утисків зазнавали волинські селяни, які становили три чверті населення воєводства. У зв'язку з роздачею державних земель шляхті (переважно польській), застосуванням посесорських і орендних відносин на Волині поступово зникали вільні від феодальної опіки «похожі» селяни [104, с. 65]. Становище селян у державних землеволодіннях відрізнялося лише можливістю оскаржувати дії посесора чи орендаря в суді. Містечкові хлібороби перебували під подвійним, феодально-міським правовим та економічним пресом. Розвиток фільваркової системи і природний приріст населення призвели до збільшення кількості малоземельних і безземельних селян, різкого зменшення розмірів наділів середньостатистичного селянського двору [43, с. 48].

Фільварок потрібно вважати як засноване на примусовій роботі (панщині) селян багатогалузеве панське ринкове господарство. Соціальною основою функціонування фільварку було позбавлення селян особистої свободи. Для Волині, як і для інших українських земель, інкорпорованих до складу Польщі у 1569 р., це було законодавчо закріплено сеймовою ухвалою 1573 р. Але процес позбавлення селян особистої свободи тривав і надалі.

Фільваркове господарство спиралося на виділення з маєткових угідь земель під панське (двірське) рільництво. Саме на них залежні селяни відбували панщину. Це не означало звільнення підданих від натуральних та грошових сплат на користь шляхтича-землевласника. Вони мали індивідуальний характер, тобто покладалися на кожне селянське господарство. Крім того, існували повинності, які відбувалися громадою одного чи кількох сіл. Найважчими для селянських господарств були відробітки (панщина), які передбачали оранку, сівбу та жнива на фільваркових (панських) землях. До відробітків, також досить виснажливих, можна зарахувати й перевезення фільваркової продукції до торговельних чи транспортних транзитних осередків. Це був повоз чи підводна повинність, яку на Волині часто називали «бужна підвода» через відправлення продукції до р. Буг для подальшого транспортування до портового міста Гданськ, звідки вона відправлялася до Західної Європи. Відтак цей напрямок транспортування (і торгівля) називався гданським, балтійським чи вісяним (Бугом до Вісли і далі, до Балтики). Безперечно, так далеко «селянська підвода» не спрямовувалася. Тут головним, якщо не єдиним портом для Волинського воєводства було село Устилуг, де фільваркова продукція перевантажувалася на судна, які називалися ком'ягами, якими вона й доставлялася до Гданська. Самі ком'яги продавалися там на дерево. В окремих випадках магнати відправляли фільваркову продукцію до своїх позаволинських маєтків (Острозькі – до Галичини) [61, с. 143].

Напрямами фільваркового виробництва, крім рільництва, були скотарство, бджільництво (бортницьке та пасічне), ставкове рибальство, окремі промисли тощо. На Поліссі були поширені рудні. Джерелом фільваркових

прибутків було й лісове господарство, що в окремих районах призводило до значної вирубки лісів, що відзначалося в джерелах для Ратненщини та Любомльщини. Безпосереднє управління фільварком, як і всім маєтком, здійснював сам власник або його урядники [74, с. 113].

Фільваркові господарства виробляли значну кількість збіжжя. Так, згідно з інвентарним описом у половині (належала нащадкам кн. Олександра Острозького після поділу 1603 р.) Острозької волості в 1620 р. було зібрано 7 030 кіп жита, 1 060 кіп пшениці, 400 кіп жита разом із пшеницею та 4 870 кіп озимини (копа – 60 снопів). Цей же інвентар подає свідчення про соціальні та господарські характеристики 320 населених пунктів, у яких існувало 157 фільварків (підрахунки І. Ворончук) [74, с. 146].

Незважаючи на різну спеціалізацію, фільварки приносили шляхті і особливо магнатам значні доходи. Продукцію магнати великою кількістю збували в торговельних центрах Речі Посполитої або за її межами. Наприклад, у 1610 р. магнат Яків Потоцький у своїх королівських маєтках заготовив 600 бочок крупи і окремим кораблем експортував на продаж [28, с. 19]. Зростання обсягу продукції відбувалось за рахунок збільшення фільваркового господарства. У XVI ст. шляхта починає захоплювати селянські наділи і силоміць приєднувати їх до своїх ланів.

Необхідно звернути увагу на правове становище селян Західної України. Відомо, що на Західній Україні та на Волині зокрема протягом XIV–XVI ст. існувало багато правових інституцій, руське, польське, німецьке і волоське права. Якщо, в XIV–XVI ст. на Волині існувало ще руське і волоське право, та в XVI–XVIII ст. їх витісняють німецьке і польське права. Це зумовлено тим, що введення польськими феодалами німецького права, давало змогу панівним класам більш інтенсивно експлуатувати своїх підданих. У гродських книгах, селянських скаргах можна зустріти багато фактів насильного й незаконного захоплення феодалами селянських земель, в результаті чого збільшувалися фільваркові землеволодіння і зменшувалися селянські наділи [104, с. 70].

Наприкінці XVI – поч. XVII ст. серед селянства існували різні групи. До найзаможніших належали переважно служиві селяни – слуги, які перебували на різній «земській» службі – військовій (замкова або польова «сторожа»), служили соцькими, десяцькими, землемірами, великокнязівськими мисливцями, рибалками та ін. За службу вони одержували одну-дві волоки землі і звільнялися від інших повинностей.

Іншою великою групою селян були данники, які за користування землею давали данину державі натурою (куницями, рибою, медом, воском та ін.) або платили податок грішми. Більшість данників також залишалися ще вільними.

Ще одна група сільського населення – тяглові селяни – за користування землею виконували відробіткову повинність спочатку тільки на користь держави, а потім і окремих феодалів. Вони із своїм тяглом та інвентарем обробляли поля, збирали врожай, гатили греблі, будували млини, палаци, замки тощо. Кількість вільних тяглових селян швидко зменшувалася, вони потрапляли під владу феодалів, які їх закріпачували [74, с. 113].

За своїм правовим становищем селяни поділялися на «похожих» (вільних), що юридично мали право необумовленого відходу від феодала, «непохожих» селян («отчичі», «люди заседелі»), позбавлених такого права, тобто вже закріпачених, і селян залежних, що становили проміжну групу. Вони формально мали право відходу, але за певних умов: могли залишати феодала лише в певний час, мушили посадити на землю замість себе іншу людину, заплатити викуп і т. ін.

Серед селян було чимало збіднілих людей. Це – «сусідки» і «підсусідки», які переходили в залежність до заможних селян або феодалів й інколи селилися при їхніх дворах; коморники, що також не мали свого житла і наймали в багатих селян і міщан комори; городники, або загородники, що володіли лише городами; халупники, у яких були тільки хати; дворова челядь та ін.

Усі селяни мушили платити різні податки й виконувати повинності на користь держави, а селяни, що жили в маєтках приватних власників і на користь феодалів

З розвитком феодально-кріпосницьких відносин, коли феодали привласнювали дедалі більшу кількість земель і закріпачували селян, що сиділи на цих землях, зростали повинності селян на користь феодалів. Це були натуральна та грошова рента і рента відробіткова, панщина. Закабальюючи селян, феодали намагалися зруйнувати общину, бо селяни спільно, общиною чинили більший опір наступові панів. Тому феодал постійно втручався в общинні справи, призначав на посади отаманів угодних йому людей, обмежував, а то й ліквідував копний суд тощо [74, с. 113].

Широкого розмаху набуло орендаторство. Всі феодали, як великі магнати, так і дрібна шляхта, передавали свої маєтки (незважаючи на те, в чийому вони були володінні) в оренду. Орендна система була поширена в Західній Україні у XVI ст. і стала основною формою управління феодальними маєтками. За час свого «господарювання» орендар або заставник витягав з маєтку якнайбільше прибутків, не зупиняючись при цьому ні перед чим. Потреба в грошах, яка зросла в XV-XVII ст., примушувала магнатів і шляхту йти на таку форму господарювання. Така форма управління маєтком була для магнатів і середньої шляхти простою й прибутковою, не вимагала від них праці та зусиль. Проте орендна система призводила до повного економічного розорення маєтку і масового збіднення селян.

Всі експлуаторські групи – від магнатів і найдрібнішої шляхти до сільської старшини – жили за рахунок основних виробників феодального суспільства – закріпачених селян. Посилення феодальної залежності супроводжувалось абсолютним і відносним зубожінням усіх без винятку категорій селян. Феодальна система Речі Посполитої з її ігноруванням політичних, соціально-економічних прав селян як окремої верстви, надання польським феодалам повного контролю над селянами: розпорядження їхньою працею, життям, передачею й навіть продажем іншим шляхтичам підштовхувала їх до боротьби [104, с. 69].

Крім наростання соціально-економічного напруження в регіоні на Волині виразно окреслилася польська політика усунення українців від керма місцевого

життя. Незважаючи на те, що питома вага прийшлого польського та литовського шляхетства у краї була незначною, воно поступово заволоділо чвертю земельних угідь воєводства й витіснило українців із місцевих владних структур і органів міського самоврядування.

Найшвидше зростали фільварки у Східній Галичині і на Волині. Саме тут, де були більш розвинуті товарно-грошові відносини, феодали інтенсивно збільшували фільваркові землі, а наділи селян урізали. Внаслідок цього кількість малоземельних і безземельних селян досягла 35-40 %, з половинним наділом – близько 40 %. Повний наділ (близько 21 га) мали лише 15-20 % селянських дворів [74, с. 131].

Упродовж 1630-1648 рр. польська шляхта опанувала старостинську владу Луцького, Володимирського, Кременецького повітів та Ковельщини. Багато польських шляхтичів осіли на державних (королівських) землях і стали активними носіями великопольської ідеології та католицизму. Українцям чинили перешкоди при вступі до цехів, у заняттях ремеслом і торгівлею [103, с. 216–217]. Невдоволення українців викликали також цехові правила, які обмежували їхні права, змушували виконувати католицькі обряди, спілкуватися польською мовою. Відомі позитиви міського самоуправління, пов'язані із запровадженням магдебурзького права, на Волині супроводжувалися витісненням українців із міських органів і запровадженням польської мови в діловодстві.

Наростали труднощі у стосунках влади із сільськими громадами, завершувалося руйнування територіальної (волосної) селянської автономії та самоврядування. Виключні повноваження власників маєтків на зв'язки з державою посилювали залежність селян, які проживали на землях «королівщини». Законодавчо санкціоноване збереження «копних» судів вступало в конфлікт з реальною правовою системою. Селянськими представниками («суддями копними») виступали вже господарі сіл, але зберігалася колективна відповідальність за проведення розслідування, викриття правопорушників і можливість їхнього колективного покриття [104, с. 48].

Перетворення вїта з посередника між селом і власником на помічника фільваркового власника, який відповідав за виконання робіт, збирання податків і виплат, та втрата можливості обрання вїтом власного висуванця посилювали невдоволення селян.

На початку XVII ст. активізувався розвиток міст – як економічних, політичних та культурних центрів. Як і раніше, більша частина міст належала світським і духовним феодалам і лише невелика кількість їх була державними. Ряд міст мав магдебурзьке право. Серед міського населення дедалі більше посилювалося розшарування – зростала міська верхівка (патриціат). Середні купці, цехові майстри – заможне міщанство входило до другої групи (бюргерство). Найбільш масову групу становила біднота, міський плебс – підмайстри, учні, партачі, наймити, які вели запеклу класову боротьбу проти міської верхівки [74, с. 129].

Кінець XVI – перша половина XVII ст. стали часом пробудження національної свідомості українського народу, його духовного піднесення. Це явище дістало назву національно-культурного піднесення або першого національно-культурного відродження. Воно було тісно пов'язане з рухами в Європі, які дістали назву Відродження, але мало низку особливостей.

Завдяки існуванню Острозької академії волинський регіон перетворився на центр освітньо-культурного життя не лише України, а й Східної Європи. Заснування Острозької академії належить до 1576 р. Вибір саме Острога пояснюється: а) зростанням економічного значення міста (особливо після остаточного утвердження тут В.-К. Острозького протягом 1574–1576 рр.); б) центральним положенням його серед володінь князів Острозьких («домоначальний град»); в) розташуванням тут одного з центрів єпархії (Луцького та Острозького єпископства) з кафедральним собором (замкова Богоявленська церква); г) існуванням культурних традицій (церкви і монастирі з їх бібліотеками, розвиток іконопису та музичного (хорового, насамперед,) мистецтва та ін.) [61, с. 104]. Засновником Острозької академії є В.-К. Острозький, найбільший магнат Речі Посполитої, посідач низки важливих

державних посад. Це об'єднання матеріальної і владної сили разом із знатністю роду давали можливість князю відігравати помітну роль у політичному, економічному та культурному житті держави та її окремих регіонів.

Через відсутність офіційно визначеного статусу Острозька академія називалася сучасниками по-різному. Одночасно вона фігурувала і як школа, і як училище, і як ліцей, і як гімназія, і як академія. У тестаменті Гальшки Острозької (1579 р.) заклад вперше названо Острозькою академією. Цю ж назву повторено в книзі Г. Смотрицького, виданій (чи лише написаній) у 1587 р. У 1599 р. Іпатій Потій також вжив термін «академія» («славна академія Острозька»). У 1583 р. папський нунцій А. Болоньєтті назвав Академію колегією та грецькою колегією. Поет Симон Пекалід вжив щодо неї назви «тримовний ліцей» та «тримовна гімназія» (1600 р., поема «Про Острозьку війну під П'яткою проти низовців...», вид. у Кракові). У щоденнику єзуїта Я. Велевицького (20-ті рр. XVIII ст.) Острозьку академію названо схизматицькою академією [61, с. 107].

Отож, заснування Острозької слов'яно-греко-латинської академії, за словами Я. Д. Ісаєвича, засвідчило перехід до нового етапу культурного синтезу – усвідомленого прагнення поєднати слов'яно-грецьку спадщину з досягненнями «латинськими», тобто з культурними надбаннями Західної і Центральної Європи. Започатковану Острозькою академією засаду тримовності успадкували Львівська братська школа, Києво-Могилянська академія, а від неї – Молдавія (Ясси, 1642 р.) та Москва (1687 р.) [61].

На чолі Академії стояв ректор. Відомі такі імена керівників Острозької академії: Герасим Смотрицький, Мартин (можливо, Грабкович), Кирило Лукаріс, Сава Фляка (Флячич). В Академії читалися предмети, що належали до т.зв. «семи вільних (визволених за тодішньою термінологією) наук». Вони об'єднувались у два навчальні блоки: «тривіум» (граматика, риторика, діалектика), та «квадривіум» (арифметика, геометрія, музика, астрономія). Крім того, у зв'язку з «мовним» спрямуванням закладу вивчались грецька, латинська, старослов'янська мови, а також, імовірно, українська книжна (так

звана «руська») мова. Цей набір предметів входив до програм середніх (вільні науки) та вищих навчальних закладів типу колегій. Для університетів (академій) властивою була наявність богослов'я. Прямих свідчень про викладання цього курсу в Острозькій академії немає. Але залучення до викладання осіб із церковним саном (у майбутньому, а то й під час перебування в Острозі вони займали високі й навіть найвищі в православному світі посади), та, ще більше, значна робота з підготовки до друку Біблії із залученням до неї широкого кола осіб може свідчити про зворотнє [35, с. 58]. Так можна зробити висновок про наявність низки богословських курсів в Острозькій академії. До того ж, чимало її випускників стали священниками або ченцями, визначними діячами Української Церкви.

Острозька академія стала потужним культурно-освітнім осередком на Волині та в Україні загалом. Праці Острозького наукового осередку охоплювали всі найважливіші проблеми культурного життя тогочасної України. Визначну славу цьому навчальному закладу безсумнівно принесли книгодрукування та бібліотека. Перш за все знамениті книги І. Федорова: «Буквар» (1578), «Книга Нового завіту» (1580), «Острозька Біблія» (1581). Зокрема завдяки видавничій діяльності викладачів та студентів академії було подолано кризу в полемічній та світській українській культурі. До здобутків Острозького культурного центру належать праці щодо розвитку поетичних, релігійних, історичних, картографічних, філологічних та полемічних творів.

Українцями на Волині ставали міжконфесійні відносини. Офіційна політика в конфесійній сфері зводилася до повного витіснення православ'я й насильницького навернення волинян у католицизм. Привілейована католицька церква була представлена при дворі короля, в уряді, сенаті, сеймі, місцевих владних структурах. Луцька католицька єпархія, користуючись підтримкою польської влади, невпинно розширювала свій вплив, відкривала католицькі школи й колегії, споруджуючи костьольи й монастирі в усіх куточках краю. Сприяла зростанню католицького впливу й місцева князівсько-шляхетська верхівка, яка впродовж першої половини XVII ст.

остаточно відірвалася від українського православного ґрунту і покатоличувалась. Процес покатоличення української шляхти яскраво підтверджують приклади наведені дослідником Олегом Ярошинським: «Нащадки князів Острозьких, Вишневецьких, Збараських, Сангушків, Корецьких та інших «стовпів православ'я» на Волині й Україні перетворилися на фактичних adeptів католицизму. Так, В.-Д. Заславський розпорядився штрафувати православних м. Дубна за реалізацію ними своїх духовних потреб у православних священників, передав Дерманський і Лубенський монастирі монахам-кармелітам. «Прославилися» своїми фанатичними ексцесами й інші спадкоємці православних князівських родів – А.-А. Острозька та І. Вишневецький [104, с. 49]. Запроваджувалась обов'язковість відзначення католицьких свят, практикувалися погроми православних святинь. Така політика викликала затятий опір волинян, які прагнули відстояти споконвічні національно-релігійні традиції.

У зв'язку зі складним становищем Православної Церкви після Берестейської унії, на Волині поширюється братський рух. У ньому брали участь представники духовенства, шляхти та міщан. Протягом двох десятиріч після проголошення церковної унії Православна Церква не визнавалася урядом, втрачала ієрархів, порушувалися зв'язки між церковними структурами що, певною мірою, паралізувало її функціонування на парафіяльному рівні тощо. На території Волині часто підтримку з боку шляхти одержувала Католицька Церква. Для протидії політиці окатоличення в містах воєводства виникають православні братства. У Луцьку виникає Хрестовоздвиженське (Чесного Хреста, Чеснохрестське) братство. Організаційне оформлення братства тривало від 1617 р., перші згадки про нього, які містяться у братських документах, належать до середини (20 червня) 1620 р., коли єрусалимський патріарх Феофан це братство затвердив та надав йому статус ставропігії [61, с. 125]. Членами Луцького братства були такі відомі діячі, як майбутній гетьман Іван Виговський та громадський діяч і поет Данило Братковський.

Ініціаторами створення братства у Кременці були шляхтичі Данило Єло-Малинський, Лаврентій Древинський, єпископ луцько-острозький Афанасій Пузина. У березні 1633 р. Сигізмундом III було видано привілей про заснування кременецького Богоявленського братства при Богоявленському монастирі. У 1636 р. при ньому було засновано школу за зразком Київського колегіуму.

Отже, одне з центральних місць у боротьбі проти унії посідали церковні братства. З метою захисту національних інтересів українського народу вони широко розгортали культурно-освітню діяльність: відкривали друкарні, школи, видавали книги, підтримували матеріально православні церкви й монастирі.

Тривало ворогування між православною і греко-католицькою церквами. Волинські владика відіграли помітну роль в укладенні Брестської церковної унії 1596 р. Але, оскільки унію не підтримала більшість українців, а католицька церква і владні структури Польщі тривалий час намагалися використати цю конфесію для ослаблення позицій православ'я, цілком очевидно, що спроба знайти вихід зі скрутного становища шляхом формування союзу обох церков зазнала невдачі.

Наступ проти православ'я на Волині здійснювався в кількох напрямках. Православним обмежувався доступ до посад у державних органах і міському самоврядуванні, чинилися перешкоди в заняттях ремеслом, торгівлею, промислами. Православне духовенство не мало представництва в уряді, сенаті, сеймі, сеймиках, місцевих управах. Воно платило податки подібно до селян, міщан, євреїв. В інструкції православної шляхти 1646 р. послам сейму проявилось невдоволення тим, що «захопленоцеркви, монастирі та собори, заборонено вільне виконання обрядів і убогі християни не мають прилюдних похоронів» [104, с. 51]. Водночас польською владою стимулювалося спорудження костьолів, створення й поширення впливу католицьких орденів. Позиції православ'я послаблювалися й насильницьким наверненням жителів воєводства в католицизм. Варто також відзначити, що православні єпископи нерідко завдавали своїми діями відчутніших втрат, аніж їхні конфесійні

конкуренти. Особливо дошкульним для православних був перехід у греко-католицизм М. Смотрицького.

Особливості церковного життя призвели до того, що православне духовенство виявилось неспроможним очолити визвольну національно-релігійну боротьбу. Тому рупором національно-релігійного руху в першій половині XVII ст. стали міщани та представники середньої і дрібної шляхти. Продовжували відстоювати православ'я, стимулювати розвиток освіти й культури на Волині місцеві братства.

Отже, з переходом Волині під юрисдикцію Польщі, відбуваються зміни, як у політичному становищі, так і в соціально-економічному розвитку. Польща проводить колоніальну політику, посилюється експансія польських феодалів на українські землі. Зростає феодално-кріпосницький і національно-релігійний гніт. Накопичення політичних, національних, духовних і соціальних суперечностей, що вимагали невідкладних радикальних змін у всіх без винятку сферах українського національного життя, та неможливість їх вирішення в межах системи польсько-литовської держави прискорювали формування національної свідомості на рівні тодішніх суспільних потреб.

Національний, релігійний і соціальний напрями невдоволення українців, що виразно проявилися на Волині в першій половині XVII століття переплелися і склали основу загальнонаціонального протесту проти панування Речі Посполитої в Україні.

Розділ 3. Воєнні дії на Волині в роки Національно-визвольної війни

3.1. Перший етап визвольної боротьби (1648-1652 рр.)

Здобуття блискучих перемог українськими військами та їхніми татарськими союзниками на Жовтих Водах і під Корсунем у травні 1648 р. набуло широкого розголосу по Україні й стало могутнім стимулом до розгортання Української національної революції в західноукраїнському регіоні. В планах Богдана Хмельницького Волинь займала одне з центральних місць, адже населення Волинського воєводства повною мірою відчуло на собі панування польської влади і активно підтримувало козацькі сили. Хмельницький розумів, що волинська земля є могутнім резервом для його війська і майбутньою опорою його держави в демографічно-економічному плані.

Б. Хмельницький з Білої Церкви розсилав універсали до жителів України з поясненнями мотивів антипольського збройного виступу та із закликом підніматися на боротьбу з поневолювачами України. Це свідчило про намагання українського гетьмана заручитися підтримкою українців усіх регіонів України. Волинь одразу ж після цих перших польських поразок стала об'єктом боротьби за вплив на неї ворогуючих сторін. У зв'язку із втечею шляхти із центральних регіонів України, волинські міста перетворилися на тимчасові загальноукраїнські шляхетські бастіони. Тут зосереджувалися також війська найбільших магнатів, які готувалися до жорстокої боротьби проти війська Б. Хмельницького, котрий «розпускав полковників на всі сторони: на Білу Русь, Сіверщину, на Полісся, руське Поділля, на Волинь з козаками, до яких... хлопство в'язалося, і добивали містечок, міст, шляхту і жидів, і ляхів всіх впень стинаючи» [104, с. 76].

Волинь мала досить важливе значення у боротьбі українського народу проти магнатів і польської шляхти. Адже вже влітку 1648 р. тут відбувалося масове покозачення, формувалися повстанські загони. Козацькі реєстри свідчать, що серед шляхти, яка брала участь у війні на боці українського війська, було чимало волинян. Серед них такі, як Бережецькі, Боговини, Хмари,

Чернівські (реєстр 1649 р. подає їх 20) [92, с. 111]. Деякі з них займали значні посади в армії Б. Хмельницького. Загалом, активні дії волинян влітку 1648 р. допомогли Б. Хмельницькому реалізувати концепцію виснажливої війни. В першу чергу це стосується таких основних напрямів, як залучення місцевого населення до протидії ворогу, поповнення українського війська, постачання його продуктами харчування, фуражем тощо

Український гетьман у липні 1648 року вирішує використати Поділля і Волинь як буферний територіальний простір між Польщею і українською козацькою республікою (Наддніпряниною), перетворивши його у театр бойових дій, на якому планує виснажити ворога. Одночасно передбачається поширити на цей регіон козацький державний устрій. Як показали подальші події, після Пилявецької битви (23 вересня 1648 р.) Військо Запорозьке взяло під свій контроль територію Волині і Поділля, річку Горинь і річку Збруч. Надалі гетьман розробляє, як складову частину своєї воєнної доктрини, концепцію виснажування; («вимотування») ворога або концепцію «гальмуючої» війни. До основних стратегічних напрямів якої належали:

- маневрове блокування головних комунікацій (фортець, населених пунктів, шляхів сполучення та переправ);
- залучення місцевого населення до протидії ворогові, особливо при постачанні;
- використання місцевого населення для поповнення козацької армії, виконання військових допоміжних функцій та організації матеріального забезпечення;
- проведення локальних битв як одного з етапів виснаження та деморалізації ворога [87, с. 32].

Волинське воєводство також займало надзвичайно важливе місце у військово-політичних планах поляків, які планували перетворити ці землі на фортецю об яку розіб'ється черговий бунт козаків, як вони вважали. Відразу після перших поразок поляки розпочали нарощувати свою військову присутність на Волині. Так, у Дубно прибув із озброєним загоном гетьман Г.

Жолкевський. У Заславі зосередилися корогви київського воєводи Я. Тишкевича та сандомирського воєводи князя В.-Д. Заславського. Питанням оборони воєводства від можливого наступу української армії було приурочено з'їзд шляхти, що зібрався 10 червня 1648 р. у м. Дубні. Для встановлення місця збору шляхти під Глиняни в Галичину виїхав командувач королівської гвардії С. Осинський. Посполите рушення Волинського воєводства, за наказами волинського воєводи О. Сангушка, сходилося під Луцьк. Шляхта Південної Волині збиралася під керівництвом князя В.-Д. Заславського між Заславом і Старокостянтиновом. Ці заходи, на думку їхніх організаторів, мали припинити наступ української армії. Однак у війську не було згоди. Волинська шляхта не хотіла визнавати польського військового керівництва й відмовлялася приєднуватись до основних військових формувань Речі Посполитої [9, с. 288].

Кінець липня – грудень 1648 р. розпочався активною боротьбою за визволення центральних районів Волині. Місцеве населення активно включилося в боротьбу і до приходу основних сил козацького війська громило маєтки панів, нападало на невеликі загони поляків, масово «покозачувалося». На сесії Сенату Речі Посполитої 22 серпня повідомлялось про захоплення повстанцями Чарторії, Полонного, Любара, Острополя, Лабуні, Грицева, Старокостянтинова, Бабина, Острожця, Луцька, Олики, Рівного [28, с. 53]. 1 вересня 1648 р. повстанський загін М. Тиші визволив Луцьк. Повстанці напали несподівано, захопили передмістя, підкрались до міських укріплень і, «без всякої битви», здобули місто. Одна частина шляхти втекла, інша була знищена повстанцями.

У цей час виразно виступає також антикатолицький напрямок боротьби українських міщан і селян. Так, луцькі міщани 1 вересня «доброзичливо і приязно» прийняли прибулих козаків і разом із ними руйнували костьоли. Розправи над католиками супроводжувалися заявами: «... аби не залишилось не тільки їх, ай їхнього майна». Після від'їзду з Луцька козаків міщани на чолі з Ф. Липкою, В. Шильневим (Шильневичем), К. Слизнем покозачились [104, с. 86]. Жителі Луцького передмістя Воля із селянами Яровиці, утворивши

повстанський загін (лише в позовній заяві нараховано 66 осіб), розгромили Луцький бернардинський монастир. Монахи й селяни Хрестовоздвиженського монастиря напали на Луцький католицький кафедральний собор, забрали церковне майно й захопили землі костьолю [104, с. 86].

Активно діяли на Волині загони під командуванням талановитого полководця Максима Кривоноса. Згідно планів Хмельницького основне завдання полковника полягало у стриманні польських військ, виснаженні та недопущенні їх об'єднання. Одним із центральних епізодів війни була боротьба за місто Старокостянтинів. Здобувши Старокостянтинів, він перетворив його на опорний пункт української армії на Волині й Поділлі. Зберігаючи тут основні сили, М. Кривоніс спрямував окремі загони на здобуття містечок, розташованих навколо нових місць дислокації сил противника [87, с. 32]. Ця перемога відіграла роль потужного стимулятора народної боротьби на Волині. Східна частина воєводства була звільнена з-під польського контролю.

Блискуча перемога української армії під Пилявцями (21-23 вересня 1648 р.) забезпечила досягнення бажаної для Хмельницького мети: подальше продовження наступальної тактики для розгрому польських збройних сил, зосереджених в Україні, сприяння розгортанню всенародної боротьби за повне визволення волинського краю. Розгромлене, поділене на частини польське військо втікало через Старокостянтинів до Вишневця, Збаража й далі за Віслу [35, с. 13-14].

У той час як українська армія здійснювала похід у Галичину, брала в облогу Львів (5-26 жовтня), Замостя (6-24 листопада) і доходила там до західного етнічного кордону, визвольна боротьба у Волинському воєводстві досягла свого апогею. Упродовж жовтня-грудня 1648 р. вся його територія, включаючи волинсько-польське пограниччя, була звільнена й контролювалася окремими українськими козацькими загонами та місцевими повстанцями. Універсал Сейму Речі Посполитої від 24 жовтня звільняв шляхту Волинського воєводства (поряд із київською, брацлавською, подільською) від військових повинностей доти, «поки звідти не буде витіснений ворог, бо спустошені

ворогом, а тому не можуть дати ніякої контрибуції». А на сеймі, при формуванні збройних сил Речі Посполитої, воєводство взагалі не враховувалось, «оскільки ворог захопив все» [104, с. 94].

Під час західного походу української армії виникла можливість утворення Української держави в межах українських етнічних земель чи бодай закріплення визвольних здобутків на західних кордонах. Тим часом Б. Хмельницький уклав перемир'я з королем Яном Казимиром, зобов'язавшись вивести українську армію за межі західного регіону й залишити Галичину, Волинь і Поділля. Всі землі на захід від лінії по р. Горині до Кам'янець-Подільського поверталися під безпосередній диктат польсько-литовської держави. При цьому пропозиції полковників М. Кривоноса, П. Головацького та інших радикально налаштованих старшин українського війська старшинською радою були знехтувані [83, 12].

Відсутність достатніх джерельних доказів про достовірні причини такої різкої зміни військово-політичної стратегії та швидкого залишення українською армією уже звільнених величезних національних територій призвела до гострих історіографічних дискусій, що не змовкають і нині. Умови польсько-українського компромісу фактично зробили нелегітимними місцеві успіхи Української національної революції в західному регіоні, залишивши волинян наодинці з об'єднаними силами Речі Посполитої. Водночас Хмельницький залишив залоги на Волині та вимагав амністувати учасників визвольного руху. Так, у грудневому (12 грудня 1648 р.) Острозькому універсалі до шляхти український гетьман застерігав, щоб «не мали ніякої злоби ні до підданих, ні до руської релігії», бо у випадку пролиття крові «бідних людей» Річ Посполита буде піддана ще більшій руйнації [8, с. 32-33]. Результати польсько-українських домовленостей 1648 р. послабили, але не припинили визвольних змагань на Волині. Вони продовжувались тут в інших, скрутніших умовах.

Спроби відновлення влади Речі Посполитої та шляхетських порядків викликали відчайдушний опір жителів краю. Не припинялася національно-визвольна боротьба на Волині і після того, як українська армія залишила

західноукраїнські землі наприкінці 1648 р., коли співвідношення сил змінилося на користь Речі Посполитої [105, с. 387]. В травні 1649 р. польське військо розпочало наступ на Волинь. Повстанці чинили опір, але змушені були відступити, залишивши Гощу, Заслав, Старокостянтинів, Звягель, Любар, Полонне. Воєнні дії на Волині завдали остаточного удару справі переговорів [92, с. 111]. Хмельницький завершив мобілізацію армії і вирушив проти ворога. Розпочалася відома зборівська кампанія. Польське військо залишило південно-східну Волинь, що викликало масове повстання селян і міщан. Посилюється боротьба і в центральних районах Волині. Частина повстанців приєднується до української армії, яка здійснює облогу Збаража, а пізніше отримує блискучу перемогу під Зборовом. І лише примиренська позиція кримського хана змусила Б. Хмельницького припинити військові дії. 18 серпня 1649 року Хмельницький уклав з делегацією Речі Посполитої під проводом Юзефа Оссолінського Зборівську угоду.

У Хмельницького назріла думка цілком відокремити Україну від Речі Посполитої, але хоч він здобув низку перемог, проте не міг остаточно розгромити ворога. За умовами Зборівського договору: король визнавав самоврядність Війська Запорозького, Гетьманщини, у межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств. На землях Війська Запорозького влада належала гетьману, резиденція якого розміщувалась в Чигирині. Уряди всіх рівнів на території Гетьманщини мали право займати лише православні шляхтичі [81].

Внаслідок Зборівської угоди Волинське воєводство залишилось в складі Речі Посполитої. Польська шляхта почала повертатися до своїх маєтків і відновлювати старі порядки. Оскільки даний договір не задовольнив обидві сторони, продовження війни було неминучим. В кінці 1650 – на початку 1651 р. керівництво Польщі ухвалило готуватися до війни. Сейм уповноважив короля збільшити кількість війська до 54 тис. чоловік і скликати посполите рушення. В свою чергу козацька рада прийняла рішення готуватися до воєнних дій .

Виснажені кривавою боротьбою 1648-1650 рр., наругою й насильствами татарських нападників і польських каральних загонів, розділені на два протилежні соціальні табори, волиняни на весну 1651 р. майже вичерпали свою революційну енергію, і їхня боротьба за зміну суспільного устрою почала згасати. Величезні людські й господарські втрати вели до гіркого розчарування від неспроможності втілити національно-визвольні та соціальні ідеали. А це, у свою чергу, призвело до поступового згасання відносно самостійного визвольного процесу у воєводстві – складової частини Української революції. Однак підсилені всеукраїнськими чинниками національно-визвольні змагання тривали й далі [105, с. 389-401].

Агресивні дії поляків та незадоволення умовами договору широкого кола козаків і самого Хмельницького призвели до нового витка українсько-польської війни. На Волині влітку 1651 р. відбулися події які певною мірою визначили весь подальший хід україно-польського протистояння. Центральною подією цієї кампанії була битва під Берестечком. Слід наголосити, що черговий прихід на Волинь козацької армії викликав піднесення визвольної боротьби. Селяни знищували шляхетські двори, привласнювали майно магнатів, масово вливалися до лав війська. Нерідко траплялися випадки, коли повстанці нападали на польські підрозділи. Так, близько сотні повсталих селян Великого і Малого Стидина та Липлян успішно діяли на землях Луцького і Володимирського повітів. Коли армія Б. Хмельницького проходила по Волині, то селяни надавали їй всіляку і підтримку та разом з козаками громили панські маєтки [92, с. 112].

Хоча українська армія й потерпіла поразку у цій битві у зв'язку з відступом татар з поля бою, королівському війську не вдалося виконати своє завдання, тобто знищити військо козацької держави. Завдяки унікальній операції, здійсненій під керівництвом І. Богуна, вдалося вивести основні сили з оточення. Битва значно ослабила сили Речі Посполитої. Археологічні розкопки, проведені під керівництвом І. Свешнікова, спростовують твердження авторів про масову загибель повстанців від потоплення під час переправи. Порубані

шаблями людські кістяки, знахідки на полі битви поламаних і пощерблених шабель, бойових кіс та фрагментів мушкетів є доказом того, що козаки стримували наступ шляхтичів, вступали з ними у нерівний бій. Вслід за відступаючими було послано кілька польських полків. Вони наздогнали й частково знищили невеликий козацький загін поблизу с. Рудки (тепер Млинівського р-ну Рівненської обл.). Другий загін був розбитий біля с. Іванне під Дубном, третій – між Острогом і Тайкурами на р. Горинь. А. С. Радзвілл писав, що переслідувані повстанці пощади не просили, і «через це їх рубано без милосердя» [76, с. 125]. Виявили мужність та самопожертву повстанці в бою між селами Пlosка і Семидуби поблизу Дубна. Зробивши з возів захисні споруди, окопавшись, козаки зайняли кругову оборону. Багато з них загинуло смертю героїв.

Минуло понад три століття від часу Берестецької битви, а пам'ять про неї живе у народі. Багато легенд, пісень, дум ще й донині збереглись в околицях Берестечка. Частина з них у різних варіантах записав М. Костомаров, ще інші включив у свою працю М. Грушевський. Місце однієї з найбільших і найважливіших битв періоду визвольної війни українського народу XVII ст. завжди притягувало увагу всіх, кому не байдужа доля українського народу.

Відомо, що поле Берестецької битви у 1844 р. оглядав історик Микола Костомаров. Він відшукав і оглянув залишки королівського й козацького таборів, визначив острів, на якому захищались 10 липня 1651 р. 300 козаків, та місце козацької переправи через р. Пляшівку [58, с. 63-65]. Низка фактів дозволяє припустити, що у 1846 р. побував тут і великий український поет Тарас Шевченко, коли з доручення Археографічної Комісії їздив у Дубно та Почаїв.

Радянська влада намагалась стерти ці сторінки з нашої історії. Тому дослідники й краєзнавці довгий час серйозно Берестецькою битвою не займалися, навіть не використовували опублікованих ще у 1922 р. даних М. Костомарова про залишки шляхетських і козацьких укріплень, які він оглядав у 1844 р., не вивчали оригінальних письмових джерел XVII ст. і не співставляли

ці дані з місцем Берестецької битви. Історики нічого не знали про озброєння й обладнання козацько-селянської армії, про рівень розвитку окремих галузей ремесла на Україні в середині XVII ст., а у музеях України були відсутні достовірні козацькі і селянські речі цього періоду.

Лише у 1970 р. з ініціативи уже відомого на той час вченого Ігоря Свешнікова і під його керівництвом на місці Берестецької битви почала працювати археологічна експедиція Рівненського краєзнавчого музею. Робота експедиції розпочалась із поглибленої розвідки всієї території, на якій відбувались події 1651 р. Польові розвідкові роботи поєднувались із вивченням усіх доступних письмових опублікованих і архівних джерел. Довелось ретельно перевірити всі навколишні урочища та зв'язані з ними легенди.

Нові дослідження поля Берестецької битви були проведені лише після здобуття Україною незалежності. Завдяки експедиціям та розвідкам відомого рівненського археолога Богдана Прищепи вдалося об'єктивно узагальнити вже доступні матеріали і виявлені нові та значно розширити коло наукових поглядів на проблему [72, с. 21].

Відступ козаків спричинив до стрімкого просування коронних сил. Польсько-литовська армія протягом липня-серпня 1651 р. окупувала значні українські території. Одразу ж після битви під Берестечком командуючий польсько-литовськими військами М. Потоцький послав загони до Дубна, Острожка. Ці міста були здобуті після запеклих боїв. М. Потоцький вирушив на Кременець, Вишневець, а звідти посилав окремі загони до Почаєва, всюди знищуючи повстанців [104, с. 120]. Але згодом військо, послане за наказом короля у напрямі Києва, просувалось надто повільно через Волинь, сильно дошкуляв голод. Не могли дістати продуктів роз'їзди, що посилалися в околиці Корця, Звягеля та інших міст. Звичайно, населення Волині не могло чинити серйозного опору ворогу. Однак немало селян і міщан залишили свої домівки, пішли в ліси і почали партизанську боротьбу. І. Вишневецький 18 липня констатував: «По лісах і хащах наших необережних ловлять, інших стріляють із самопалів» [92, с. 113].

Тим часом Б. Хмельницькому з величезними труднощами вдалося відновити боєздатність української армії й дати відсіч польсько-литовським військам під Білою Церквою. Як відомо, нове співвідношення сил відобразив Білоцерківський договір (28 вересня 1651 р.), який обмежив територію козацької України Київським воєводством, а кількість козацького реєстру – 20 тисячами, український гетьман мусив підпорядковуватися коронному гетьману Речі Посполитої. Ці загальнонаціональні втрати унеможливили підтримку знекровленого визвольного руху на Волині і прирекли його на остаточну поразку [104, с. 122].

Вересень 1651 – березень 1652 рр. – час остаточного придушення масового національно-визвольного й соціального рухів на Волині. Після польсько-литовського походу з-під Берестечка на схід України та укладення вкрай принизливого для українців Білоцерківського договору влада Речі Посполитої взялася за повне відновлення попередніх порядків у воєводстві. Розпочалася нова хвиля репресивних заходів, спрямованих на підкорення волинян судовій, політичній і соціально-економічній системам Речі Посполитої. Таким чином поразка Національної революції в західному регіоні прирекла визвольну епопею на незавершеність, унеможливила реалізацію соціально-економічних планів, різко звузила соціальну й територіальну базу визвольного процесу.

3.2. Другий етап визвольної боротьби (1653-1655 рр.)

З часу придушення національно-визвольної й соціальної боротьби волинян після 1652 року волинський регіон став об'єктом боротьби уряду козацької України за його приєднання до складу Української держави та територією для проведення воєнних операцій ворогуючими сторонами. Як відомо, у боротьбі за волинські та інші західноукраїнські землі противники залучали московські і кримськотатарські чинники. Тому під час воєнних операцій і набігів край

знавав нових спустошень від польських, українських, московських і татарських збройних формувань.

Демографічна катастрофа супроводжувалася господарськими руйнаціями, відволіканням збереженої частини волинян від традиційних занять, а тому з'явилися виразні ознаки економічного краху феодальних і селянських господарств. Переплетення національно-визвольного та соціального напрямків революції розколело волинян на два непримиренні табори і призвело до взаємопоборювання в час, коли вирішувалася спільна українська доля.

Значні воєнні операції в 1653 р. на території воєводства не проводилися, але у зв'язку з воєнними діями в сусідніх регіонах України тут часто дислокувалися польські війська. Так, у січні коронне військо гетьмана М. Потоцького квартирувалося в Олиці, де забрало весь місцевий продовольчий запас, спонукаючи «послушенство підданих» репресіями [104, с. 126]. 25 лютого німецькі найманці намагалися розміститися в містечку Крилові Луцького повіту. Однак після прибуття їх туди всі крилівські міщани й селяни разом із війтом, бурмістром, райцями покинули свої домівки і сховались у місцевому замку. А вночі вони підпалили міські околиці, змусивши найманців панічно втікати, покинувши при цьому військове спорядження. У квітні польський військовий табір розміщувався біля Дубна, а в серпні він перебазувався в район Кременця – Старокостянтинова.

У вересні польські загони, повертаючись із Київщини і Брацлавщини, отаборилися поблизу Гощі. Джерела зафіксували також, що в 1653 відбулися окремі антикатолицькі та антишляхетські акції волинян. Так, 18 червня четверо луцьких міщан-шевців (В. Ковтунчик, М. Петрович, Ф. Міцкевич і Плешканчик), «способом розбійничим з гаю вискочивши, один з бандолету, а два з рушниці випалили, а потім, з криком великим волаючи бий, забий ляха!», напали на ксьондза О. Копиловського. У липні міщани Локачів Володимирського повіту вбили шляхтича С. Чеховського [104, с. 126].

Крім того у 1653 р. волинські землі зазнавали найбільш спустошливих татарських набігів. Так, 19 червня татари напали на Любартів і Лабунь, де

«багатьох людей висікли і в полон взяли більше 300 чоловік». Ці ж татарські загони дещо пізніше підходили до Ляхівців, Дубна, Рівного, Острога та повторно до Заслава й Корця. 23 грудня, прямуючи до Володимира, вони розташувалися в Устилузі, а звідти розсилали загони для пограбувань, підпалів, поповнення ясиру [51]. На сеймику чернігівської шляхти у Володимирі 2 січня 1654 р. зазначалося, що «воєводство в жалюгідному стані, спустошене вогнем і мечем ворога, а також застлані трупами тамтешні поля.

Загальновідомо, що після Переяславської ради (січень 1654 р.), яка визнала зверхність московського царя над козацькою Україною, почався новий етап українсько-польського протистояння. Безпосередніх представників від Волині, як і від багатьох інших регіонів України, на цій раді не було. Можливо, що формальне визнання московської протекції козацькою Україною Б. Хмельницький розглядав як початок утворення антипольської українсько-московської військово-політичної конфедерації, яка мала забезпечити перемогу над Річчю Посполитою військовими засобами та приєднання всіх українських земель до Української держави.

При оцінці українсько-московської угоди можна було б солідаризуватися з міркуваннями В. Липинського про те, що саме із цього часу український гетьман повністю відмежувався від Речі Посполитої [52, с. 27-39], але разом з тим, це відмежування відрізувало козацьку Україну передусім від переважної більшості етнічно українських земель. Тим більше, що історичні джерела надто скупі на похвалу тодішнім московським збройним силам. А ще скупіші вони щодо реальних переваг українсько-московського блоку над польсько-татарським, неминучість якого нависла над Україною відразу ж після Переяслава. Традиційна послідовна антимосковська позиція Кримського ханства, яке розцінювало московську політику як найнебезпечнішу для своїх державних інтересів, була відома не тільки гетьману, а й українській старшині. Як і те, що українсько-московський договір змусить Крим коригувати основний вектор військового протистояння та йти на зближення з Річчю Посполитою. Тому важко припустити, що українські старшини в Переяславі не

усвідомлювали небезпеки блискавичної зміни векторності татарської політики та перетворення кримськотатарської держави з не завжди послідовного союзника у грізного противника на південних кордонах. Можливо, що старшинська верхівка сподівалася на реальну українсько-московську військову перевагу в цій новій геополітичній ситуації, створеній Переяславською угодою [95, с. 127]. Унаслідок форсованих польсько-татарських переговорів уже влітку 1654 р. було оприлюднено зміну татарських зовнішньополітичних пріоритетів та засади «вічного миру» – договору між Кримським ханством і Річчю Посполитою.

Річ Посполита з часу підписання Переяславської угоди ретельно готувалася до продовження воєнних дій проти козацької України. Джерела стверджують, що в березні 1654 р. поблизу Корця дислокувалася 18-тисячна коронна армія М. Потоцького, а в районі Старокостянтинова – 40-тисячне військо С. Ляскоронського. У червні одне з військових угруповань польського війська перебувало біля Дубна, а інші – поблизу Кам'янця і Линян [104, с. 128].

Московський цар Олексій Михайлович влітку 1654 р. дав наказ своєму війську на чолі з Трубецьким виступити до Луцька і об'єднатися там з козацькою армією. Але Б. Хмельницький вважав, що похід у район Луцька нічим не виправданий і від нього слід відмовитися. Справа у тому, що у другій половині липня стало відомо про активізацію армії Речі Посполитої: коронне військо зосереджувалось під Зборовом, а посполите рушення – під Глинянами. Цілком логічно, що за тодішніх обставин український гетьман вважав недопустимим військове оголення козацької України й переведення своїх військ на білоруський напрямок, вигідний передусім московським союзникам. Намагаючись переконати Олексія Михайловича, гетьман писав, що треба спрямувати війська «туди прямо, де залоги польські з військом стоять», а «нам прямо під Луцьк іти не можна, тому, що б позаду себе неприятелів ляхів не оставлять...» [104, с. 128].

Крім того, існувала небезпека об'єднання названих сил з татарською ордою. Тому гетьман вирішив розпочати похід, але не до Луцька, а проти

коронного війська, щоб не дати йому об'єднатися з підрозділами посполитого рушення [92, с. 115]. В той же час Б. Хмельницький вислав до Луцька 5 козацьких полків та московський підрозділ на чолі з капітаном І. Бабкіним. Розгромивши ворожі залоги, їм вдалося захопити Пилявці й Новий Костянтинів. Між Острогом і Межиричем 18 вересня було знищено обоз польської шляхти на чолі з полковником А. Суходольським. Козацькі підрозділи зайняли також Рівне, Степань, Колки й інші волинські міста. 25 вересня біля с. Хорів вони завдали поразки полкові С. Рурського [80, с. 389-392]. Однак, воєвода О. Трубецькой так і не дійшов до Луцька, просто залишився в районі Острога. Як і передбачав Хмельницький, татари відразу вторглися з Півдня і напали на тили козаків. У зв'язку з нападом татар на міста й села Брацлавського, Уманського, Корсунського й Чигиринського полків і затримкою, а пізніше нерішучими діями московського війська гетьман змушений був припинити похід і повернутися до Корсуня. Незважаючи на першопочаткові козацькі успіхи Волинь у 1654 р. не стала ареною широкомасштабної українсько-московської військової кампанії.

Значно активніше діяли військові союзники в 1655 р. Під час літньо-осіннього українсько-московського походу в Галичину. Б. Хмельницький наприкінці липня 1655 р. спрямував на Волинь українські полки на чолі з полковником І. Богуном. Тоді вони мали визволити Острог, Олику, Володимир та інші міста, забезпечуючи українсько-московським військам надійний тил. І. Богун посилав козацькі загони до Ляхівців, Кременця, Уладівки, шляхта втікала тоді з півдня Волині за р. Стир. Внаслідок літньої кампанії війська Речі Посполитої були відкинуті за Віслу, і Волинь позбулася польської влади. Частина волинської шляхти навіть висилає до гетьмана послів з проханням прийняти її під опіку козаків, надіслати військо і встановити козацькі залоги. Зазначимо, що ідея козацького патронату не вгасала і в наступні роки.

В цей період Богдан Хмельницький продовжував дотримуватись своєї концепції виснажливої війни, суть якої полягала у використанні народних методів боротьби з ворогом (серед яких і т. зв. партизанські дії) шляхом

широкого залучення до неї місцевих селян та міщан. Окрім того, стратегія українського війська під час Національно-визвольної війни середини XVII ст. була направлена на роз'єднання сил противника та його розгром по частинах. Гетьман вмів зосереджувати головні сили у вирішальному місці (Збараж, Зборів, Батіг). У цьому та інших питаннях військової стратегії він вирізнявся серед своїх сучасників, а в окремих компонентах і переважав їх.

До основних стратегічних напрямів козацького війська на завершальному етапі українсько-польської війни належали: 1) маневрове блокування головних комунікацій противника (фортець, населених пунктів, шляхів сполучення та переправ); 2) залучення місцевого населення до протидії ворогові та до виконання військово-допоміжних функцій; 3) ліквідація оперативно-стратегічної переваги ворожої армії у кавалерії; 4) проведення битви, як одного з етапів виснаження та деморалізації ворожих сил; 5) отримання військової допомоги від сусідніх держав [87, с. 32]. Після кількох років кровопролитних битв сили українського народу були на межі. Головною проблемою залишалась відсутність достатньої кількості ресурсів, як людських так і матеріальних, спустошення та виснаження України і волинського регіону попередніми битвами.

Б. Хмельницький спрямував об'єднаний українсько-московський корпус під командуванням Д. Виговського та П. Потьомкіна до західних кордонів у Галичині, щоб поширити вплив українського уряду на всі землі західного регіону України. Українські полки взяли також Люблін, брали участь у спільному з московськими військами взятті литовської столиці Вільна, облозі Риги. Як твердили сучасники подій, 10 жовтня під час переговорів із посольством львівського магістрату український гетьман назвав себе володарем всієї Руської землі [80, с. 524]. Однак шведський король Карл X, який претендував на польську корону, висунув вимогу гетьманові вивести війська з Галичини. Крім того, Б. Хмельницький отримав повідомлення від сотника М. Менковського про те, що кримський хан Махмед-Гірей вторгся в Україну, перебуває з військом на Волині в районі Чолганського Каменя і збирається

атакувати українсько-московські полки [80, с. 524]. Ці обставини змусили українського гетьмана відмовитися від втілення своїх планів у західноукраїнському регіоні й повернутися назад. 10 жовтня, перед відходом з-під Львова, він повідомив королівському послу С. Любовицькому, що зможе розпочати переговори з Річчю Посполитою за умови визнання нею Руського князівства з кордонами по лінії Володимир, Львів, Ярославль, Перемишль. Але несподіване рішення царського уряду укласти мир з Річчю Посполитою й розпочати війну проти Швеції зробило неможливим здійснення головної мети Б. Хмельницького – звільнення всіх етнічних українських земель і створення самостійної незалежної держави.

Українсько-московські війська поверталися в козацьку Україну через Збараж, Залозці, де були атаковані татарською кіннотою 14-15 листопада 1655 р. Як відомо, після чергової невдалої татарської атаки під містечком Озерною (20-21 листопада) хан уклав угоду з українським гетьманом про невтручання Кримського ханства в українсько-московську війну проти Речі Посполитої. Імовірно, що така відносна легкість розриву польсько-татарських домовленостей була пов'язана не тільки із щойно згаданими невдачами, а й з тодішнім становищем у Речі Посполитій, фактично розваленій Українською революцією та іноземною інтервенцією, а тому неспроможній продовжувати взаємовигідне військове співробітництво.

Для України угода під Озерною мала суттєве значення, адже вона формально позбавляла небезпеки татарської навали. Як зазначає О. Ярошинський: «оскільки кінцеві результати досить кровопролитної західної українсько-московської воєнної кампанії були провальними, історіографія записала в її здобутки згадані українсько-татарські домовленості. Такий підхід може бути виправданий тільки при неврахуванні комплексу причинно-наслідкових зв'язків, що призвели до загострення українсько-татарських стосунків у 1654–1655 рр.» [104, с. 130].

Московсько-польські переговори, які завершилися підписанням Віденського перемир'я, поставили останню крапку в тодішній війні

Московського царства проти Речі Посполитої. Умови перемир'я передбачали спільні військові дії цих нових союзників проти Швеції і Бранденбурга, обрання Олексія Михайловича на польський трон. Необхідно підкреслити, що московське посольство на цих переговорах не ставило питання не тільки про долю західноукраїнських земель, а й самої козацької України та визнання її державної самостійності Річчю Посполитою. Не допустивши козацьких послів на Віденські переговори, Московська держава показала, що захищає виключно свої державні інтереси.

Безрезультатними для України військовими операціями 1655 р., власне, і завершилося московсько-українське співробітництво проти Речі Посполитої під час Української національної революції. Волинське воєводство, яке і так сильно постраждало в попередні роки, було вкрай спустошене військами різних формацій, що мало наслідком остаточне припинення визвольної боротьби в цьому регіоні. Наприкінці 1655 р. Московське царство, налякане шведськими військовими успіхами у Прибалтиці, зблизилося із Річчю Посполитою, а згодом розпочало війну проти Швеції. Тодішні польські політики, намагаючись врятувати Річ Посполиту, запропонували московському царю польську корону після смерті Яна Казимира [104, с. 128-130].

Добросовісна спроба уряду Б. Хмельницького домогтися виконання українських національно-визвольних завдань щодо приєднання Волині, Галичини, Західного Поділля, Берестейщини та Підляшшя шляхом залучення московських військово-політичних чинників провалилася. Однак пута московського протекторату формально залишилися нерозірваними.

Волинь упродовж 1653–1655 рр. залишалася об'єктом зусиль уряду козацької України, який намагався приєднати західноукраїнські землі військово-політичними та дипломатичними заходами. Незважаючи на відносну насиченість регіону військовими формуваннями та проведення ряду успішних операцій, спроби приєднати волинські землі були безрезультатними. Унаслідок цього волинські міста й села були обезлюднені, а селянські і шляхетські господарства остаточно зруйновані. Такий стан об'єктивно унеможлилював

успішне виконання завдань Української національної революції на Волині. Волинь та інші західноукраїнські землі залишилися підвладними Польщі й все більше відмежовувалися від козацької України.

3.3. Третій етап визвольної боротьби (1656–1658 рр.)

Невиконання московським царем своїх зобов'язань та погіршення економічного і геополітичного становища козацької України спонукало Хмельницького до активних пошуків союзників на міжнародній арені з метою розгрому Речі Посполитої й об'єднання в межах держави всіх етнічних українських земель. В політичному розвитку відбувався процес встановлення монархічної форми правління в особі спадкового гетьманату. В контексті цих подій відбувався заключний етап визвольної боротьби на території Волині.

Незважаючи на невдалий досвід московського союзу для забезпечення приєднання до України західноукраїнських земель, козацький уряд продовжив пошук нових зовнішніх союзників для вирішення цієї важливої національної проблеми. Прискорилось зближення із трансільванським князем Дердем II Ракоці та шведським королем Карлом X. Відомо, що особливі надії на вирішення українських планів Б. Хмельницький покладав на військову допомогу Трансільванії. 8 жовтня 1656 р. Військо Запорозьке уклало угоду із Трансільванією про антипольський військовий союз [104, с. 132].

Зовнішньополітична переорієнтація гетьмана на Швецію, Трансільванію та інші європейські держави привела до певних успіхів в боротьбі проти Польщі. Хоча Гетьман так і не отримав остаточного запевнення, щодо західноукраїнських земель і визнання їх складовою Української держави. Разом з тим, антипольські домовленості з новими союзниками значно поживили воєнні дії в регіоні. Відразу ж після початку трансільванського походу на Польщу (грудень 1656 р.) український гетьман послав на допомогу союзникові козацькі полки на чолі з київським полковником А. Ждановичем. Відомо, що

українське військо взяло тоді самостійно низку українських і польських міст, брало участь у спільному зимово-весняному поході 1657 р. (Перемишль-Краків-Берестя). Спільний трансільвансько-український похід під керівництвом Великого князя Семигородського Дердя II Ракоці та полковника Антона Ждановича був спочатку надзвичайно вдалим, війська захопили величезну територію в районі Краків-Люблін-Брест. А 19 червня 1657 р. з допомогою шведів було взято Варшаву.

Під час боїв козацькі війська продемонстрували надзвичайну витривалість та відвагу. Як занотував у своєму щоденнику член шведського посольства, німецький священник Конрад Якоб Гільдебрандт, «їхня хоробрість і суворість тут проявилися по-справжньому. Невтомно йдучи на ворога, вони палили його й без пощади били. Коли ж випадало комусь із них потрапити до полону, то поводитися з вражаючою мужністю: спокійно підставляли голову під удар шаблі зі словами «рубай, пане!» [81, с. 196]. Якщо українців обвинувачували у жорстокому поводженні з польським населенням (воно справді мало місце), вони відповідали, що «поляки у їхньому краї діяли значно жорстокіше, не милуючи навіть маленьких дітей» [81, с. 196].

Одночасно зі спробами добитися приєднання західноукраїнських земель силами антипольської коаліції Б. Хмельницький здійснив ряд самостійних воєнних акцій, спрямованих на вирішення цієї проблеми. Так, відразу ж після спорядження корпусу полковника А. Ждановича гетьман наказав українським полкам зайняти територію Погориння, частину Поділля й Пінщину. Джерела свідчать, що в першій половині 1657 р. козацькі полки визволили Полонне, Острог, Гошу, Степань, Межиріч, Корець, залишили в цій частині Волині потужні залоги [104, с. 133].

Можливо, що саме під впливом цих завоювань козацької України та очевидного знесилення напіврозваленої Речі Посполитої відбулася переорієнтація значної частини волинської шляхти на визнання Української козацької держави. Про це переконливо свідчить звернення волинської шляхти до Б. Хмельницького, ухвалене в Олиці наприкінці травня – на початку червня

1657 р., та прохання надати гетьманські охоронні універсали Луцьку, Володимиру, Олиці [52, с. 186].

Під час цих подій на Волині знову побували козацькі загони під керівництвом А. Ждановича. А протягом наступного року українське військо зайняло територію між Случем та Горинню з містами Острог, Гоща, Степань, Корець, Тучин та інші [92, с. 115-116]. На жаль, ці успіхи носили тимчасовий характер. Після вторгнення поляків у Трансільванію Ракоці запанікував, зазнав кілька поразок, пішов на переговори з польською стороною і капітулював.

Геополітичне становище України, коли Польща, Московська держава, Швеція та Порта з її васалом Кримським ханством не були зацікавлені в створенні сильної самостійної Української держави, а також смерть влітку 1657 р. талановитого державного діяча Богдана Хмельницького привели до того, що значна частина українських земель (серед них і Волинь) залишилися в складі Речі Посполитої.

Смерть Б. Хмельницького сталася в скрутний для козацької України час: завершилася провалом польська кампанія трансільвансько-українських військ; Кримська та ногайські орди в червні–липні спустошували землі Поділля й Волині та вели бої з українськими підрозділами; окреслювалася тенденція до загострення соціальних суперечностей; російський уряд прагнув обмежити самостійність козацької України. Зрозуміло, що за таких обставин недосвідченому Ю. Хмельницькому було не під силу самому управляти державою і тому відповідальність за її долю мав розділити з ним І. Виговський, котрий узяв на себе нелегку ношу його опікуна [35, с. 37].

Новий гетьман походив зі старовинного роду української православної шляхти, котрий осів у с. Вигове Овруцького повіту Київського воєводства. Отримав хорошу освіту (закінчив Києво-Братський колегіум), вільно володів польською і латинською мовами. Іван Виговський добре був знайомий з Волинським воєводством, адже у 1630-х рр. обіймав різні посади у луцькому гродському суді та був намісником луцького старости, і усвідомлював його стратегічне і політичне значення для Гетьманщини [81, с. 216]. Завдяки

здібностям талановитого адміністратора, організатора й дипломата, зробив блискучу кар'єру – став у 1650 р. генеральним писарем. Брав участь у розробленні й ухваленні всіх важливих рішень, що торкалися внутрішньої та зовнішньої політики уряду Хмельницького.

Уряд Івана Виговського продовжував політику залучення зовнішніх військово-політичних чинників для приєднання Волині та інших західноукраїнських земель до козацької України. До початку 1658 р. Виговський послідовно дотримувався зовнішньополітичного курсу, спрямованого на реалізацію державної ідеї. Укладений у середині жовтня 1657 р. договір зі Швецією передбачав визнання Карлом X самостійності України із включенням до її складу Західного регіону (до Вісли), а також територію Берестейського і Новгородського воєводств. Лінія розмежування мала проходити по р. Горинь. Українські залоги зайняли Полонне, Старокостянтинів, Ізяслав, Острог, Гощу, Степань, Корець і Меджибіж. Велися переговори з Кримом про укладення нового договору, а також підтримувалися дипломатичні зносини з Варшавою [35, с. 38].

Незабаром шведсько-польські домовленості фактично перекреслили цей договір. При з'ясуванні перебігу цих переговорів привертає увагу те, що поляки вимагали від шведів гарантій дотримання козацькою Україною кордону по р. Горині, а не по р. Случі – традиційній лінії розмежування. Це спонукає до припущення, що, виходячи з тодішніх обставин, польські політики змирилися із втратою Погориння та інших земель, звільнених у першій половині 1657 р. Відомий литовський наступ на Пінщині наприкінці 1657 р. не вплинув на конфігурацію польсько-українського порубіжжя в досліджуваному регіоні, і вона збереглася до кінця 1658 р. [104, с. 134].

Проте внутрішня нестабільність народних мас та козацької еліти, виступ опозиції під проводом Я. Барабаша і М. Пушкаря, жорстока розправа з повсталими і їх прихильниками призвели до розпалу громадянської війни, що відразу було використано Московською державою та Польщею. Зіткнувшись з відвертим втручанням московських воєвод у внутрішні справи власної держави

Виговський розпочинає активні переговори з поляками. Результатом цих перемовин стало укладення 16 вересня 1658 року Гадяцького договору.

На скликаній 16 вересня старшинській раді козацька верхівка домогалася укладення миру за умов утворення у складі Речі Посполитої автономного Великого князівства Руського, сформованого на території Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського, Чернігівського воєводств, а також Мстиславського й Пінського повітів Великого Князівства Литовського. Сеймова комісія погодилася на припинення воєнного протистояння за умов обмеження майбутнього князівства Руського суто територією козацької України. Старшинська рада погодилася з пропозицією сеймової комісії і схвалила угоду на цих умовах, які зафіксували тодішні фактичні українські територіальні національно-визвольні здобутки [104, с. 135]. Оскільки збереглися декілька примірників Гадяцького трактату, які відрізняються змістом статей, існують різночитання цього документа, які потребують окремого дослідження.

Спроба І. Виговського укласти польсько-український союз як і сам Гадяцький договір і до сьогодні є дискусійною темою в українській історіографії. З аналізу умов Гадяцького договору можна констатувати, що він зводив нанівець державний суверенітет козацької України й істотно змінював її політичний лад, адміністративно-територіальний устрій і судову систему. Замість фактично незалежної держави під протекцією іноземного правителя, козацька держава, названа тепер Руським князівством, ставала складовою Речі Посполитої, інтегрованою в її адміністративно-територіальну систему. Її територія ділилася на три воєводства (Київське, Брацлавське і Чернігівське). Гетьман не мав права на дипломатичні відносини з іноземними правителями. Козацьке військо скорочувалося від шістдесяти до тридцяти тисяч. Козаки втрачали право обирати гетьмана, яке тепер переходило до старшини. Більш того, надання шляхетства обмеженому колу козацької старшини позбавляло рядове козацтво власної еліти [81, с. 217]. Таким чином, на час укладення цього договору його умови становили великий крок назад, якщо порівняти їх навіть зі

змістом Переяславсько-Московського договору. Насправді ж вищою політичною ідеєю українців виступала сформована ще Богданом Хмельницьким у першій половині 1649 р. національна державницька ідея, що передбачала створення незалежної соборної України.

Як зазначає Б. Ярошинський «Гадяцький договір, з одного боку, підсолодив гіркі пілюлі Зборівських договірних засад, зберігши при цьому закладений у них поділ українських земель на дві частини з різним політичним і національно-культурним статусом. З іншого боку, Руське князівство втрачало право на міжнародні відносини, делегуючи його протектору – королю Речі Посполитої, а також мусило ліквідувати нову модель соціально-економічних відносин, полково-сотенний устрій, що під корінь підрубувало національно-визвольні здобутки буржуазного типу. Разом із цим, незважаючи на умовний поділ України (менша частина в Руському князівстві, більша - у Польщі), збереження всіх українських земель у складі Речі Посполитої не загрожувало етнічними катаклізмами, які були неминучими при московській протекції над козацькою Україною та відсіканням а від переважної більшості української нації жорсткими державними кордонами» [104, с. 136].

Сейм Речі Посполитої 22 травня 1659 р. суттєво обмежив і без того невтішні Гадяцькі домовленості. Ратифікований документ проголосив примирення Речі Посполитої з козацькою Україною, задекларував утворення Руського князівства в її межах, установив 30-тисячний козацький реєстр, утвердив право українців обіймати посади в Київському, Брацлавському й Чернігівському воєводствах, зберіг унійну церкву. Відповідно до Гадяцького договору, українські війська були відкликані із Східної Волині, а козацькі залоги в Погоринні поступово у 1658–59 рр. – ліквідовані [104, с. 134]. Після ратифікації договору сеймом сюди повернулися польські власники маєтків. Цим було поставлено останню крапку в історії Української національно-визвольної війни та революції у Волинському регіоні.

Таким чином, Після смерті Богдана Хмельницького Українська національна революція вступає в фазу різкого загострення соціально-політичної

боротьби, що вилилася в громадянську війну й призвела до розколу козацької України на два гетьманства (Правобережне й Лівобережне) та виділення Запорозжя в окрему політичну силу. Незважаючи на придушення місцевого визвольного руху у 1652–1653 рр., Волинь залишалася об'єктом зусиль уряду козацької України приєднати західноукраїнські землі військово-політичними та дипломатичними заходами. Незважаючи на відносну насиченість регіону військовими формуваннями та проведення низки успішних операцій, спроби керівництва Гетьманщини приєднати західноукраїнські землі з допомогою московських, шведських, трансільванських військово-політичних союзників були безрезультатними. Ситуація, яка склалася наприкінці 1650-х рр. на Волині демонструє, що тут було вичерпано весь демографічний, господарсько-економічний потенціал, що виключило найменшу можливість продовження національно-визвольної боротьби.

Розділ 4. Наслідки Української національної революції на Волині

Незважаючи на незавершеність Національної революції, поразку багаторічної національно-визвольної боротьби у воєводстві та провал спроб приєднати західноукраїнський регіон до Української держави в 1653–1659 рр., епохальні події середини XVII ст. залишили глибокий слід у всіх сторонах життя мешканців Волині. Після укладення та ратифікації Зборівського договору та особливо з часу поразки місцевого визвольного руху (березень 1652 р.), Волинь залишалася у складі Речі Посполитої. Тому тут з'явилися можливості для реставрації дореволюційної колоніальної політичної системи та соціально-економічних відносин.

Однак польській владі не вдалося втілити реставраційну програму в бажаному обсязі не тільки впродовж другого періоду Національної революції, коли велася напружена і кровопролитна українсько-польська боротьба за цей регіон, а й згодом. Навіть після укладення та ратифікації Гадяцької угоди, яка знаменувала припинення революційної війни козацької України за приєднання західноукраїнських теренів до Української держави, Волинь не перетворилася на дореволюційний підневільний колоніальний край. Аналізуючи становище після Національної революції, історик Д. Похилевич у свій час слушно зауважив, що, незважаючи на потуги, Річ Посполита не змогла відновити попереднього режиму упродовж всього її існування [69, с. 75].

Статистичне опрацювання дослідником Олегом Ярошинським подимних реєстрів 1648-1662 рр. показало, що найпотужнішого удару по польській фіскальній політиці було завдано на перших етапах визвольної боротьби (червень 1648 – червень 1649 рр.). Уже наприкінці 1648 р. кількість платників подимного податку зменшилася у воєводстві порівняно з 1630 р. на 59%. У Луцькому й Володимирському повітах податковий спад становив 41%, а в Кременецькому – сягнув 98% [104, с. 211]. Варто зазначити, що поряд з неможливістю збору податків унаслідок охоплення воєводства визвольним процесом та опору волинян, впливовими факторами податкової кризи вже тоді стали руйнівні наслідки козацьких, повстанських, татарських і жовнірських

акцій. Тому не випадково, що волинським шляхетським сеймиком неодноразово затверджувалися інструкції сеймовим послам з вимогами звільнення воєводства від сплати податків через розорення господарств краю. У наступні роки криза польської фіскальної політики на Волині невпинно наростала. Немає сумнівів, що основними факторами, які призвели до податково-фіскальної катастрофи, були демографічний та господарський.

Національна революція відірвала від польського режиму частину волинської шляхти й окремих магнатів. Та частина шляхти, яка примкнула до антиукраїнського табору, зазнала великих людських, матеріальних, моральних втрат. А частина волинської панівної верстви приєдналася до українського війська, брала участь у формуванні української політики та державних органів, примножуючи ряди вітчизняної національної еліти. Ці обставини суттєво звузили демографічну базу великопольських політичних і католицьких впливів, підриваючи опору колоніальної адміністрації в регіоні. Усе це призвело до того, що місцева шляхта наприкінці революційних подій стала вже надто хиткою опорою Речі Посполитої на Волині. Ці обставини відобразилися на роботі польських державних інституцій, передусім староств [104, с. 215]. Тому польська адміністрація тривалий час не могли контролювати ситуацію в усіх районах воєводства.

База польського панування у краї суттєво звузилась і через втрату католицьких впливів. Уже згадувані повсюдне знищення та пограбування костьолів і монастирів, розорення їхніх маєтків і фізичне винищення католицького духовенства на тривалий час підірвали матеріальне становище католицької церкви та різко зменшили кількість безпосередніх носіїв її впливів. Незважаючи на досить енергійні зусилля католицького єпископату та продовження ним покатоличення волинської шляхти, після масового відтоку етнічно польського католицького кліру на захід католицька церква на Волині надовго перестала бути впливовим чинником польського колоніального панування [106].

Однак незавершеність Національної революції, її поразка в західному регіоні, відокремлення його від козацької України, відмежування української козацької автономії московськими кордонами після 1659 р. створили сприятливі передумови для відновлення польського колоніального диктату в краї. Вийшовши із затяжної політичної кризи кінця 40-60-х рр., розв'язавши певні зовнішньополітичні проблеми, поділивши з Московським царством територію козацької України, польська Річ Посполита намагатиметься відтворити на підневільних правобережних українських землях копію дореволюційної колоніальної системи.

Безперечно головними наслідками національно-визвольної війни на Волині – це були катастрофічні людські втрати. Слід звернути увагу на те, що, за припущеннями В. Смолія й В. Степанкова, людські втрати козацької України становили тоді 35-45% [81, с. 173]. Беручи до уваги статистичний та хронологічний методи і ґрунтуючись на здобутках сучасної вітчизняної історіографії можна виділити чотири фази демографічного спаду населення Волині за період з 1648 по 1649 роки.

Перша фаза демографічного спаду (червень 1648 – серпень 1649 рр.) хронологічно збігалася з першими етапами революційної боротьби волинян і характеризувалася різким зменшенням кількості населення воєводства у зв'язку з його участю в повстанських акціях, рейдах повстанських загонів, формуванні підрозділів українського війська, боях проти збройних сил Речі Посполитої і магнатсько-шляхетських збройних формувань, західних і східних міграційних потоках, а також у результаті польських каральних експедицій 1649 р.

Друга фаза демографічного спаду (вересень 1649 – перша половина 1651 рр.) розпочалася відразу ж після укладення Зборівського договору і тривала до прибуття на Волинь українського війська напередодні Берестецької битви. Основним змістом тодішніх подій стало запекле обстоювання волинянами попередніх визвольних здобутків, частина демографічних втрат цієї фази була пов'язана з безпосередньою участю тутешніх волинських повстанців у

революційному русі, а також з польськими, магнатсько-шляхетськими каральними акціями, репресивними заходами тощо.

Третя фаза (літо 1651 – весна 1652 рр.) розпочалася українськими та польськими воєнними маневрами напередодні Берестецької битви й завершилася остаточним приборканням місцевого визвольного руху. Вона характеризувалася подальшим зменшенням кількості волинян у зв'язку із трагічними для українців результатами Берестецької кампанії, знищенням їх польськими військами, каральними загонами й найманськими підрозділами, а також унаслідок масових міграційних потоків на Схід України, нових спалахів епідемій, голоду.

Четверта фаза (друга половина 1652 – 1659 рр.) розпочалася з придушення визвольного руху у Волинському воєводстві і тривала до укладення й ратифікації Гадяцького договору. Вона характеризувалася подальшими втратами волинян українсько-московськими, польськими, татарськими військами. Демографічна катастрофа була очевидною й зачепила всі повіти воєводства [35; 104].

Значну інформацію про перебіг та наслідки національно-визвольної війни 1648–1658 рр. у Волинському воєводстві дають археологічні дослідження. Сучасна археологія козацької доби досить серйозно розвинулась з 1990-х рр. і має на сьогодні серйозні напрацювання та потужну джерельну базу для вивчення тих подій. Зокрема що стосується Волині, то це перш за все дослідження поля Берестецької битви.

Як уже зазначалося вище, дослідники й краєзнавці довгий час серйозно Берестецькою битвою не займалися, навіть не використовували опублікованих ще у 1922 р. даних М. Костомарова про залишки шляхетських і козацьких укріплень, які він оглядав у 1844 р., не вивчали оригінальних письмових джерел XVII ст. і не співставляли їх даних з місцем Берестецької битви. Історики нічого не знали про озброєння й обладнання козацько-селянської армії, про рівень розвитку окремих галузей ремесла на Україні в середині XVII ст., а у музеях України були відсутні достовірні козацькі і селянські речі цього періоду.

Скупі письмові історичні джерела не могли дати відповідь на ці питання. На допомогу історії повинна була прийти археологія, яка своїми методами могла у значній мірі заповнити прогалини у наших історичних знаннях.

Лише у 1970 р. з ініціативи уже відомого на той час вченого Ігоря Свешнікова і під його керівництвом на місці Берестецької битви почала працювати археологічна експедиція Рівненського краєзнавчого музею. Робота експедиції розпочалась із поглибленої розвідки всієї території, на якій відбувались події 1651 р. Польові розвідкові роботи поєднувались із вивченням усіх доступних письмових опублікованих і архівних джерел [76, с. 19].

Важким завданням виявилось визначення місць таборів обох армій. Судячи з королівського плану XVII ст., табір польсько-шляхетських військ знаходився на правому березі Стиру напроти Берестечка. Сьогодні ця площа забудована передмістям Берестечка Піски і залишки колишніх фортифікацій тут не збереглися. Про козацький табір знаємо, що зі східного боку він прилягав до р. Пляшівки, а його центр знаходився над «річкою Пліснею», а з обох боків його оточували болота [16]. З цього слід зробити висновок, що табір знаходився на території теперішньої західної частини с. Острова, у той час, мабуть, ще не забудованої.

За свідченнями І. Свешнікова без особливих труднощів вдалось локалізувати місце ставки хана. Цей горб, розташований ліворуч дороги Острів - Митниця, височить над навколишніми полями. В час битви він був покритий лісом, тепер уже давно розораний і значно нижчий, ніж у XVII ст. Археологічні розкопки були тут безрезультатними [76, с. 139].

Урочище Монастирщина, де у 1910 р. було проведено розкопки козацького кладовища, зберегло свою назву досі. Це підвищення у 1908–1910 рр. належало громаді с. Острів і використовувалось як орне поле; на його схилах виорювались на поверхню людські кістки. У 1910 р. селяни взамін за цю землю одержали інші ділянки поля і оранку на Монастирщині припинено [66, с. 19]. На невеликій галявині в західній частині Монастирщини збереглися два кам'яні хрести, характерні за своїм типом для XVII ст. Археологічній розвідці у 1985 р.

вдалось виявити на зворотному боці цього хреста ледве помітну дату: «1651». Раніш тут стояли чотири такі хрести. Сьогодні третій, на якому зберігся напис: «Зде лежаше воїни», знаходиться в експозиції Київського історичного музею, четвертий – під престолом у вівтарі Михайлівської церкви на Козацьких Могилах. Відновлений після війни у с. Пляшевій колгосп «Перемога» поновив оранку на Монастирщині, а кам'яні хрести було скинуто з горба. Реакція на це місцевої інтелігенції в листах до центральних газет допомогла припинити оранку і встановити хрести на їхніх місцях [76, с. 140].

На підставі писемних джерел доволі важко було ідентифікувати острів, на якому захищались 300 козаків. М. Костомаров визначив його положення доволі докладно, повідомляючи К. Сементовського, що цей острів знаходиться поблизу другого, нижчого, відомого під назвою Волиця [58, с. 64]. Поскільки назва останнього зберіглась досі, сусідній вищий острів, що зветься Гайок, був визначений Костомаровим як місце битви 300 козаків і нанесений ним доволі докладно на додану до листа схему. Заплутав цю справу І. Каманін, який вважав, що подвиг 300 козаків був здійснений на острові, утвореному злиттям річок Пляшівки і Стир та навколишніми болотами [42, с. 20-23]. Пізніша легенда, яка визначала острів Журавлиху як місце останньої битви козаків-героїв, відвернула загальну увагу від Гайка і створила міф про Журавлиху.

Після проведення меліорації поблизу острова Гайок у 1969 р. на зораній низовині на схід від острова експедиція зафіксувала багато порушених плугом людських кістяків, що також вказує на те, що острів і болото біля нього були місцем бою 10 липня 1651 р. Експедиція Сवेशнікова підтвердили припущення М. Костомарова щодо локалізації місця подвигу 300 козаків.

Нелегким завданням було визначення місця козацької переправи через болота і р. Пляшівку. У 1969–1972 рр. на болотах між с. Острів і Козацькими Могилами було проведено меліорацію. Члени археологічної експедиції виявили ряд порушених плугом і землерийною технікою людських і кінських кістяків, а в одному з меліоративних ровів у 1970 р. вперше знайдено три козацькі чоботи. У пошуках слідів переправи королівських військ у червні 1651 р. через р. Стир

розвідка археологічної експедиції у 1982 р. оглянула лівий берег Стиру в околицях сіл Мерва Горохівського району Волинської області та Стремільче Радехівського району Львівської області. Оглядом заплави Стиру між селами Мерва і Стремільче виявлено залишки земляного насипу близько 1 м заввишки та 3 м завширшки, що простежується по обох берегах річки й переривається її річищем. Оскільки Хмельницький у 1651 р. взагалі через Стир не переправлявся, а королівські війська саме у Стремільчому будували переправу, виявлені тут залишки греблі слід вважати місцем королівської переправи через Стир [76, с. 145].

Можна зробити такі підсумки: археологічні дослідження 1970–1989 років на місцях, пов'язаних з Берестецькою битвою дозволили локалізувати місце переправи королівських військ через р. Стир у червні 1651 р., місця битви 20 червня 1651 р. і таборів польсько-шляхетських та козацьких військ, виявити залишки козацького оборонного валу в урочищі Вал поблизу Козацьких Могил, уточнити напрямок однієї козацької переправи через р. Пляшівку та її заплаву, визначити острів Гайок як місце, на якому захищались в останній день битви 300 козаків.

Розкопки проведені на полі Берестецької битви і до сьогодні залишаються одними з наймасовіших археологічних експедицій по козаччині в історії сучасної України. Перш за все завдяки досліднику Ігорю Свешнікову та всій археологічній групі було знайдено унікальні матеріали які проливають світло на життя та побут українців того часу. Знахідки особистих речей козаків та зразки тогочасного озброєння дозволили реконструювати рівень розвитку козацького військового мистецтва того часу.

Важливим чинником впливу на становище волинського регіону та перебігу всієї національно-визвольної війни був татарський фактор. Зокрема порівнюючи реальну віддачу залучених козацькою Україною московського, трансільванського і шведського військово-політичних чинників, треба визнати, що українсько-татарський союз був найрезультативнішим для виконання стратегічних завдань Української національної революції. Натомість втрата

української військової першості під Берестечком улітку 1651 р., що сталася значною мірою через відхід з поля бою татарського війська, мала катастрофічні наслідки не тільки для визвольного руху на Волині, а й для всієї української національної справи. Під час тодішнього походу під Берестечко українсько-татарські війська пройшли на Волині 400 км. Ще 200 км сягали тодішні рейди окремих козацьких загонів. Під впливом армійського походу та рейдуючих українських підрозділів у воєводстві знову почав розгортатися місцевий визвольний рух [104, с. 146]. Очевидно, що цю чергову визвольну хвилю раптово пригнітила й зупинила українська військова невдача під Берестечком та відступ уцілілої частини козацьких полків.

Аналізуючи наслідки української національної революції на Волині варто окремо зупинитись на політиці пам'яті козацької доби та вшануванні місцевих селян, міщан та козаків які боролися за визволення волинського краю та всієї України від польського панування. Особливо, що стосується Рівненщини. Основним меморіальним комплексом козацької слави України є Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви», який знаходиться між селами Пляшева та Острів на Рівненщині. Розпочав свою діяльність у 1967 році як музей-заповідник «Козацькі могили» (філія Рівненського краєзнавчого музею). У 1991 році він отримав статус державного і був перейменований у Державний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви». 10 вересня 2008 р. враховуючи вагомий внесок ДІМЗ «Поле Берестецької битви» у справу збереження об'єктів, що становлять особливу історичну, наукову і культурну цінність, його роль у формуванні історичної свідомості українського народу Президент України В. Ющенко підписав Указ про надання ДІМЗ «Поле Берестецької битви» статусу Національного [13, с. 272].

Ансамбль заповідника розташований на острові Журавлиха, де на початку ХХ століття було створено меморіальний комплекс, побудований на честь подвигу козаків та селян, полеглих у битві під Берестечком. Центральною спорудою архітектурного комплексу є храм пам'ятник Свято-Георгіївська

церква, збудована у 1910–1914 роках у стилі українського бароко за проектом В. Максимова, яка не має аналогів у світовій архітектурі. Свято-Георгіївська церква – це монументальна споруда, яка складається з трьох ярусів-храмів: підземної церкви Святої Параскеви П'ятниці, церкви Святого Георгія переможця, церкви Святих Бориса та Гліба. У підземному ярусі храму знаходиться гробниця-усипальниця, в якій знайшли спочинок численні останки полеглих у Берестецькій битві [97, с. 311].

Загальна площа заповідника 135,9 га. Його історико-культурна спадщина унікальна – це 12 пам'яток архітектури, культури та археології, з них – 3 національного значення. Свідками подій Берестецької битви є ряд історичних пам'яток, які збереглися до наших днів: козацький цвинтар в урочищі Монастирщина, де знаходяться захоронення козаків із надмогильними кам'яними хрестами; озерце Козакова Яма, яке пов'язують із героїчним подвигом останнього з трьохсот козаків; острів Гайок – місце бою і героїчної смерті 300 учасників Берестецької битви; місця козацьких переправ; урочище Попів Горб; місця ставок Б. Хмельницького та кримського хана Іслам-Гірея III.

Великим надбанням і гордістю заповідника є експозиція музею, у якій представлені унікальні експонати XVII століття, знайдені під час археологічних досліджень 1970–2015 років на полі Берестецької битви під керівництвом І. Свешнікова. У музеї зберігається понад 5 тисяч експонатів [97, с. 313], серед яких – зброя козаків та повстанців та їхні особисті речі: гармати, мушкети, шаблі, бойові коси, списи, порохівниці з порохом, речі козацької кухні, шкіряні чоботи, шкіряні ходаки, гаманці, сумки та ін.

Важливим кроком у справі увічнення подвигу козаків стало спорудження у 1991 році на полі бою величного бронзового монумента на честь загиблих героїв Берестецької битви за авторством А. Куща.

Традиційним днем вшанування пам'яті героїв, полеглих у Берестецькій битві, є Дев'ята п'ятниця після Великодня. Тисячі людей з усіх куточків України та з-за кордону відвідують заповідник «Поле Берестецької битви», знайомляться з експонатами музею, схиляють голови перед останками наших

славних предків. Враховуючи особливу історичну, наукову і художню цінність комплексу пам'яток історії, культури та археології заповідник займає центральне місце на ментальній карті козаччини. Як пише Г. Лотоцький у книзі «Козацькі Могили. Музейний літопис»: «З цього святого місця відроджувалась українська державність» [21, с. 54].

Основна експозиція розміщена у сімох залах музею. Головною тематикою є Берестецька битва 1651 р., де основна увага акцентується на археологічних знахідках з поля битви. Окрім того, до уваги відвідувачів представлені експозиційні вузли, які висвітлюють історію українських земель від часів Київської Русі до Національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. Сьомий зал експозиції вміщує матеріали, що розповідають про будівництво та історію «Козацьких Могил» від 1908 р. до сьогодення [13, с. 269].

Провідними напрямками діяльності музею є збереження і дослідження історико-культурної спадщини України. Але, окрім того, впроваджуються нові методи роботи, які пропагують історію нашого народу та популяризують музей. Звичайно, це виставки до визначних історичних подій, історичні години, майстеркласи, шевченківські дні та ін. Центральне місце в роботі НІМЗ «Поле Берестецької битви» посідає науково-дослідна робота. Уже майже 30 років поспіль на базі Заповідника проводяться науково-практичні конференції «Берестецька битва в історії України».

Важливим напрямком роботи Заповідника є дослідження поля Берестецької битви, до яких долучилися фахівці різних наукових закладів і установ України. Були проведені інженерно-геологічні, історико-архівні дослідження, виготовлена проектно-кошторисна програма для реставрації і відновлення пам'яток НІМЗ «Поле Берестецької битви», зокрема реставрації ікони «Голгофа» художника І. Їжакевича. Після масштабних археологічних розкопок під керівництвом Ігоря Свешнікова 1970–1990 рр., поле Берестецької битви досліджували:

рятувально-розвідувальна експедиція 1992–1993 рр. під керівництвом Бітковської Т. Л., досліджено заплави і надзаплавні тераси р. Пляшівки, правого притоку р. Стир, від с. Острів до її гирла; археологічна експедиція 1996 р. під керівництвом Ревуцького С. В., обстежено урочища: «За Фосою» с. Острів, «Зарічка» та «Макітра» с. Пляшева; археологічна експедиція 1998 р. під керівництвом Ревуцького С. В., обстежено урочища: «Монастирщина», «За Фосою», «Банівщина» с. Острів; археологічна експедиція 2003 р. під керівництвом Б. А. Прищепи, досліджено заплави та береги р. Пляшівки між селами. Острів та Пляшева; археологічні розвідки 2015 р. під керівництвом Войтюка О. П. спільно з працівниками НІМЗ «Поле Берестецької битви», обстежено урочища «Монастирщина», «За Фосою» с. Острів, заплава р. Пляшівки між селами. Острів та Пляшева; археологічні розвідки 2016 р. під керівництвом Мінейко О. В. спільно з працівниками НІМЗ «Поле Берестецької битви», обстежено урочище «Монастирщина», місце Козацької переправи с. Острів [97, с. 316].

Наукові працівники НІМЗ «Поле Берестецької битви» працюють у напрямку впровадження європейських підходів у роботі, насамперед – підвищення культури обслуговування громадян та розширення переліку платних послуг, які задовольняли б вимоги відвідувачів. Фахівці установи продовжують збір фото-, фоно-, кінодокументів, музейних предметів відповідно до змісту музейної тематики. Планується проведення зустрічей з учасниками та свідками подій на території зони АТО, а також їх родичами з метою документування окремих тем, фактів суспільно-політичного життя, біографічних відомостей, отримання матеріалів для музею [97, с. 317].

Поряд з пам'яткоохоронною діяльністю та науково-дослідною роботою співробітники закладу постійно працюють над вдосконаленням форм та методів науково-освітньої роботи, зокрема з учнями. Працівники намагаються донести до дітей думку, що «музей – це цікаво», прагнуть налагодити співпрацю, творчу взаємодію між заповідником і школярами, покращити відвідування закладу дітьми, показати, що музей може бути захоплюючим. Для цієї категорії

відвідувачів екскурсії розроблені з врахуванням їх вікових особливостей та отриманих у процесі навчання опорних знань.

НІМЗ «Поле Берестецької битви» приваблює глядачів різноманітністю, неперевершеними місцями козацької слави, де зібрані унікальні речі козаків XVII ст., самобутня архітектура. Перебуваючи на «Козацьких Могилах» відвідувачі можуть дізнатися про славне минуле українського народу та його героїчні подвиги. Саме це допомагає не втратити відчуття власного коріння та історії, що так важливо в наш час.

Розглядаючи наслідки досліджуваних подій у соціальній сфері, слід передусім наголосити, що найбільших втрат зазнало селянство, яке формувало понад три чверті господарських і податкових одиниць Волині і було майже стовідсотково українським. Кількість селянських «димів» у краї зменшилася на 88%, а більше 1700 волинських сіл зникло з податкових реєстрів. Ще в 1651 р. один із учасників польського походу від Берестечка А. Московський вжахався, що на Кременеччині «немає ні міст, ні сіл, одне поле та попіл, не видно ні людей, ні звірів живих, тільки птахи літають» [104, с. 218]. А через декілька років таке становище у краї стало типовим.

Крім людського потенціалу, селяни втратили нерухоме майно, робочу худобу, реманент. А воєнні акції, почергова дислокація у краї значного контингенту польських, українсько-російських військ, часті татарські набіги 1653-1658 рр. не давали змоги зберегти запаси для ведення відновлювального господарства. Через загибель основних годувальників з'явилося багато неповних родин, неспроможних обробити відведені наділи та виконувати встановлені норми панщинних робіт. Тому, попри катастрофічне обезлюднення краю та наявність значних масивів запустілих і не оброблюваних угідь, зростає питома вага малоземельних і безземельних селян – огородників, халупників, підсусідків тощо [69, с. 89-90].

Виходячи з тодішніх труднощів і перешкод у відбудові господарств, маєткова шляхта й орендарі тимчасово зменшували обсяг відробіткової ренти, переводили селян з панщини на чинш, надавали деяким селам статус слобід.

Жахливих руйнацій зазнали також волинські міста й містечка. Відносні людські втрати місцевих міщан були ще більшими, ніж у селянства. Серйозних економічних втрат зазнали й етнічно польські та єврейські міщани Волині. При цьому потрібно враховувати, що хоча демографічні втрати цих міщанських етнічних груп були відносними у зв'язку з їх масовою міграцією на захід у 1648 р., то економічні збитки були абсолютними. Як уже наголошувалося, це, разом з іншими чинниками, призвело до зменшення економічної бази польських впливів у воєводстві, зруйнувало одну з підвалин колоніальної політики. Водночас зменшилася економічна роль єврейського міщанства – однієї з впливових груп у торгівлі й лихварстві та допоміжної сили польської колоніальної системи. Слід повторити, що, незважаючи на існування на Волині антиєврейського вектора визвольного руху, джерела не залишають підстав для міфотворчих вигадок про величезні абсолютні показники втрат єврейства під час визвольної епопеї. З результатів аналізу актових матеріалів видно, що до втрати єврейством попередньої ролі в економічному житті досліджуваного регіону призвело не стільки його знищення, скільки втечі на захід. Крім того, уже на початку 60-х рр. волинське єврейство почало стрімко відновлювати свої економічні позиції в містах і містечках Волині [105, с. 395-396].

Серйозною перешкодою на шляху до процвітання волинських міст стало відновлення їхньої залежності від феодалів, традиційна для Польщі неупорядкованість системи міського самоврядування, суперечності між самоврядними та державними органами, які не були подолані упродовж другої половини XVII ст. Поряд із цим, під впливом Національної революції відбулися деякі позитивні зміни, що стали типовими для більшості волинських міст. Зокрема, різко посилювався вплив етнічно українських міщан на розвиток ремесла та міське самоврядування, пов'язаний передусім із західною міграцією польського і єврейського етнічного елементу [104, с. 226].

Повертаючись до своїх маєтків, шляхта дійсно намагалася відродити фільваркову систему господарювання, сподіваючись здійснити на цій основі економічну відбудову. Проте виявилось, що подолати результати масштабних

руйнації неможливо мізерною кількістю підданих, котрі залишилися у шляхетських землеволодіннях. Крім того, згадана психологія свободи, що панувала у волинських селах і містечках у роки революції, стала ще більшою перешкодою для шляхетської фільваркової реставрації, ніж катастрофічні руйнації.

Концентруючи увагу на цій обставині, Д. Похилевич слушно зауважив, що селянам можна було помститися, але повернути попередній лад було нелегко [69, с. 75-78]. Катастрофічна демографічна ситуація та пов'язана з нею крайня обмеженість робочої сили у шляхетських маєтках навіть помсту робили проблематичною.

В остаточному підсумку результати Національної революції виявилися для української нації майже катастрофічними. Унаслідок жертовної боротьби 1648-1659 рр. не було вирішено найрадикальніших національних завдань щодо здобуття української політичної й економічної незалежності, утворення національної держави в межах етнічних земель України, захоплених Польщею, утвердження прогресивних соціально-економічних відносин, за втілення яких українці заплатили неймовірно великими людськими й господарсько-економічними втратами.

Підкреслювані багатьма дослідниками позитиви створення української державної автономії в межах козацької України незабаром затьмарилися приєднанням її до Московської держави та наступним відмежуванням Лівобережної Гетьманщини від переважної більшості українських етнічних земель московсько-польськими кордонами. Це породило складні етнонаціональні проблеми. Оскільки поділ етнічної території будь-якої нації між різними державами та розмежування відокремлених частин державними кордонами обґрунтовано вважається найнегативнішим етнонаціональним явищем і найсуттєвішою перешкодою національного розвитку поділеного етносу, слід виокремити українську національну життєздатність, яка допомогла зберегти свою ідентичність [104, с. 237-238].

Аналіз джерельної бази дозволяє підсумувати наступне: за свою спробу створення самостійної національної держави, разом з українцями всіх інших регіонів, волиняни заплатили вражаючими людськими й господарськими втратами, що супроводжувалися обезлюдненням, жахливими руйнаціями багатьох волинських сіл, міст, містечок, сільськогосподарського й ремісничого виробництва, промислів, торгівлі.

Однак, надзвичайно важливим наслідком визвольної боротьби було те, що вперше українці всіх регіонів разом виступили проти ворога заради спільної мети, тим самим прискоривши кристалізацію національної самосвідомості та заклавши довговічні підвалини в поняття української самоідентичності в чітко окреслених межах етнічної території, яка стала основою сучасної української нації. Зміцнили і збагатились традиції спільної боротьби за українську незалежність, що їх не змогли знищити польські, російські та австро-угорські імперські угруповання упродовж кількох століть роздільного панування над окремими частинами українського народу.

ВИСНОВКИ

Важливим етапом державотворчого процесу і розвитку національної культури є козацька доба в нашій історії. Козацтво відіграло значну роль у всіх сферах життя українського народу – від оборони українських земель до колонізації Дикого поля, від антифеодальних виступів та національного відродження до підтримки розвитку культури, архітектури, мистецтва. Цей період залишив після себе багату культурну спадщину, яка нині зосереджена в музейних збірках і втілена в нерухомих пам'ятках історії та культури. Проблема пошуку, фіксації, обліку, дослідження і увічнення пам'яток та історії українського козацтва входить до кола найактуальніших тем, якими займаються сучасні археологи, історики та краєзнавці.

Українська національна революція середини XVII ст. була першою спробою українців усіх без винятку регіонів України здобути політичну, економічну, релігійну незалежність та запровадити прогресивний соціально-економічний устрій революційними засобами й методами. Оскільки політична система Речі Посполитої виявилася нездатною до самореформування та еволюційного розв'язання гордієвого вузла складних і взаємопов'язаних етнонаціональних, міжконфесійних і соціально-економічних суперечностей, які гальмували розвиток української нації та загрожували її існуванню, вона мусила розрубувати його революційним шляхом.

Опрацьована джерельна база та історіографічні матеріали з досліджуваної теми дають підстави визначити, що опубліковані документи періоду Хмельниччини та особливо актові матеріали Волинського регіону дають можливість визначити передумови, хід та наслідки Національно-визвольної війни на території Волині. Дореволюційна історіографія характеризується нагромадженням джерельного та наукового матеріалу про перебіг визвольної війни. Радянська історіографія висвітлює в основному антифеодальну сторону Хмельниччини, має ряд неточностей та відверте викривлення історичної дійсності. Сучасна вітчизняна наукова думка має вагомі напрацювання та усесторонню характеризує основні події періоду Національно-визвольної війни

1648–1657 рр. Разом з тим відчувається значний дефіцит досліджень регіональних особливостей перебігу визвольної боротьби українського народу проти Польщі, зокрема Волині.

Український революційний рух повсюдно мав національно-релігійне, соціально-економічне спрямування. Оскільки кожний із цих взаємопов'язаних напрямків був викликаний відповідною політикою польської влади. Тісно переплетені між собою етнонаціональні, релігійно-конфесійні й соціально-економічні мотиви стали тоді не окремими сторонами, а органічними частинами Української національно-визвольної боротьби, в тому числі і на Волині.

Боротьба охопила тривалий проміжок часу, її розвиток був нерівномірним. Стрибкоподібність визвольного процесу виразно простежувалась при з'ясуванні особливостей революції на Волині. На основі аналізу основних військово-політичних та соціальних подій на Волині було виокремлено два етапи визвольної боротьби. Перший етап боротьби 1648–1652 рр. вирізнявся розмахом повстанського руху, масовим покозаченням волинян, широким антипольським та антикатолицьким рухом місцевого населення. Але низка військових невдач козацького війська, нестабільність зовнішньополітичної підтримки, Зборівський договір (1649), поразка козаків під Берестечком (1651) призвели до повернення в регіон польської влади, значного розорення та спаду революційної боротьби волинян. Другий період революції (1653–1655) характеризувався неймовірними зусиллями українського уряду та армії зберегти національно-визвольні здобутки на території козацької України та добитись об'єднання всіх етнічно українських земель у складі національної держави. Третій етап (1656–1658 рр.) продемонстрував остаточне припинення антипольської боротьби на Волині. Спроби козацьких лідерів вирішити ці завдання з допомогою Московської, Шведської, Трансільванської держав завершилися в остаточному підсумку провалом, залишивши глибокий негативний слід у національному житті та розділенні українців на довгі роки.

Надзвичайно високу ціну за участь в українських національно-визвольних змаганнях заплатили волинські селяни й міщани, втративши близько 90% свого дієздатного дореволюційного складу та податкоспроможних господарств, нерухоме майно, знаряддя праці, робочу худобу й поклавши на революційний вівтар своїх кращих представників. Катастрофічні демографічні втрати в роки революції призвели до появи великої кількості неповних родин, що змушувало зменшувати оброблювані наділи та прискорювало вимушене обезземелення волинського селянства й містечкових хліборобів, що призвело до масштабного зубожіння переважної більшості мешканців цього вітчизняного регіону.

Аналізуючи наслідки української національної революції на Волині варто окремо зупинитись на політиці пам'яті козацької доби та вшануванні місцевих селян, міщан та козаків які боролися за визволення волинського краю та всієї України від польського панування. Основним меморіальним комплексом козацької слави України є Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви», який знаходиться між селами Пляшева та Острів на Рівненщині.

Отже, українська визвольна війна та революція середини XVII ст. вперше об'єднала в єдиному масовому національно-визвольному процесі волинян з українцями інших регіонів. Внаслідок чого прискорила кристалізація національної самосвідомості нашого народу. Зміцнились та збагатились традиції спільної боротьби за українську незалежність, що їх не змогли викоринити польські, російські та австро-угорські поневолювачі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані документи та матеріали

1. Боплан Г. Л. Опис України. Меріме П. Українські козаки. Богдан Хмельницький / Пер. з фр. Я. І. Кравця. Львів: Каменяр, 1990. 304 с.
2. Грабовецький В. В., Ярошинський О. Б. Визвольна боротьба на Волині у 1648–1657 рр. Огляд опублікованих джерел. Київ: Товариство «Знання України», 2000. 47 с.
3. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 1: (1648–1649 рр.) / Упоряд. Ю. Мицик; Ред. кол.: В. А. Брехуненко та ін. Київ: Вид-во НАН України, 2012. 680 с.
4. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 2: 1650–1651 рр. / Упорядн. Ю. Мицик; Ред. кол.: В. А. Брехуненко та ін. Київ: Вид-во НАН України, 2013. 680 с.
5. Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1961. 740 с.
6. Історія України в документах і матеріалах. Том 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 рр.). Відп. ред. С. М. Белоусов. Київ: Вид-во АН УРСР, 1941. 292 с.
7. Літопис Самовидця. Під ред. А. Скаби, О. Гуржія, В. Дядиченка. Київ: Наукова думка, 1971. 177 с.
8. Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки визвольної війни українського народу середини XVII століття. Документи і матеріали. Рівне: Перспектива, 1999. 120 с.
9. Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел). *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво*. К., 1998. С. 307–311.
10. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657 рр.: збірник за документами актових книг / Упоряд.: Л. Сухих, В. Страшко. Київ.

Держкомітет архівів України; Центральний державний історичний архів України, 2008. 1012 с.

11. Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.: Збірка документів (1639–1648 рр.). Відп. ред. М. Н. Петровський, К. Г. Гуслистий. Київ: Вид-во АН УРСР, 1946. 256 с.
12. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / Упоряд.: І. Крип'якевич, І. Бутич; Ред. кол.: В. Смолій та ін. Київ: Альтернативи, 1998. 416 с.

Монографії, наукові статті

13. Адамчук К. Д. Культурний потенціал національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви». *Актуальні питання культурології*. 2016. Вип. 16. С. 269–274.
14. Антонович В. Коротка історія козаччини. Київ: Основа, 2004. 230 с.
15. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. К.: Либідь, 1993. 288 с.
16. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Д. Я. Телегін (відп. ред.) та ін. К.: ІЗМН, 1997. 336 с.
17. Бойко О. Д. Історія України: навчальний посібник Київ: Академвидав, 2010. 688 с.
18. Борисенко В., Заремба С. Україна козацька XV–XVIII століття. Київ: Альт, 2003. 458 с.
19. Бортнікова А. В. Державна влада та місцеве самоврядування на Волині (кінець XIV – середина XVII). Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. 552 с.
20. Винар Л. Козацька Україна. Львів: Світ, 2003. 570 с.
21. Войтюк О. П. Археологічні дослідження на полі Берестецької битви у 2015 році. *Зб. тез наук.-практ. конф. «Берестецька битва в історії України»*. Пляшева. 2008. С. 19–21.

22. Войтюк О. П. Нові дослідження на Полі Берестецької битви. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць*. Випуск 25. 2016. С.35-38.
23. Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б. та ін. Історія українського війська (1917-1995). Упорядник Я. Дашкевич. Львів: Світ, 1996. 840 с.
24. Гамрецький М. Боротьба трудящих Волині проти гніту панської Польщі в 1648 – 1654 рр. *Наукові записки КДУ*. 1954. Т. 13. Вип. 1. С. 85–104.
25. Голобуцький В. Запорізьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. 302 с.
26. Горобець В. Україна: люблінська унія та народження нової Вітчизни. Київ: Коріон, 2009. 204 с.
27. Грабовецький В. Визвольна боротьба на Волині у 1648-1657 рр. Огляд опублікованих джерел. К., Товариство «Знання» України, 2000. 47 с.
28. Грабовецький В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. Київ: Наукова думка, 1972. 192 с.
29. Грицак Я. Й. Нариси з історії України: формування української модерної нації. Київ: Генеза, 2000. 249 с.
30. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / Укладачі Й. Й. Брояк, В. Ф. Верстюк. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2007. 736 с.
31. Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. Вид. 2-е. Б.м.: Б.в., 1919. 248 с. URL: <http://hrushevsky.nbu.gov.ua/item/0000005>
32. Гуржій О. І., Смолій В. А. Як і коли почала формуватися українська нація. Київ: Наук. думка, 1991. 112 с.
33. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ: Основи, 1996. 222 с.
34. Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.) Київ, 2008. 882 с.
35. Дорошенко Д. Нарис Історії України. Том II (від половини XVII століття). Київ: Глобус, 1992. 217 с.

36. Ісаєвич. Я. Братства та їхня роль в розвитку української культури XVI–XVII ст. Київ: Наук. думка, 1966. 248 с.
37. Історія України в особах: IX–XVIII ст./ В. Замилинський (кер. авт. кол.), І. Войцехівська, В. Галаган та ін. К.: Україна, 1993. 396 с.
38. Історія України та її державності. Курс лекцій: Навч. Посібник / Л. Є. Дещинський, С. В. Терський, І. Я. Хома та ін. Львів: Видавництво «Львівська політехніка», 2009. 476 с.
39. Історія українського війська / Авт. кол.: М. Відейко, А. Галушка, В. Лободаєвта ін.; Під заг. ред. В. Павлова. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 416 с.
40. Історія українського козацтва: нариси у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Києво-Могилянська академія. Т. 1 / В. А. Брехуненко та ін. 2006. 799 с.
41. Історія українського козацтва: нариси у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Києво-Могилянська академія. Т. 2 / А. М. Авраменко та ін. 2007. 723 с.
42. Каманин И. Битва козаков с поляками под м. Берестечком в июне 1651 г. Киев: Отдел Императорского Русского военно исторического общества, 1910. 25 с.
43. Кіку І. Соціально-економічне становище селян Волині в 1638–1648 рр. *Український історичний журнал*. 1987. № 6. С. 45–52.
44. Костомаров М. Богдан Хмельницький: Історична монографія / пер. з рос.: О. Завгородня. Дніпропетровськ: Січ, 2004. 843 с.
45. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и авт. ист.-биогр. очерка В. А. Замилинский. Киев: Изд-во при Киев. гос. ун-те, 1989. 734 с.
46. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. Київ: АН України, Ін-т укр. археографії, 1993. 185 с.

47. Крикун М. Воеводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях: статті і матеріали. Львів: Український Католицький ун-т, Гуманіт. ф-т., 2012. 701 с.
48. Крип'якевич І. П. Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. *Історичні джерела та їх використання*. 1966. Вип. 2. С. 123–148.
49. Крип'якевич І. П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – початку XVII ст. *Український історичний журнал*. 1966. № 2. С. 82–84.
50. Кузьмич С., Липа К., Писарєв О., Руденко О. Союзники і супротивники. Армії сусідів України у XVII столітті. К.: Наш час, 2010. 79 с.
51. Легкий В. Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648–1654 гг. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1959. 173 с.
52. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Записки до історії Українського державного будівництва в XVII столітті. Філадельфія: Східно-Європейський Дослідний Інститут ім. В. Липинського, 1991. 346 с.
53. Любавський М. Литовско-русский сейм. Москва: ОИДР, 1901. 1160 с.
54. Любавський М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого литовского статута. URL <http://znanium.com/>
55. Мануїлова К. Засади децентралізації публічної влади на українських землях, що належали Речі Посполитій. *Держава та регіони. Серія: Державне управління: науково-виробничий журнал*. 2016. № 2. С. 139–143.
56. Марчук М. Територіальне самоврядування у Речі Посполитій. *Право і Безпека*. 2014. № 4. С. 21–28.
57. Мицик Ю. Кілька документів з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. на Поділлі. *Краєзнавство*. 1999. 1. С. 69–74.
58. Міяковський В. Костомаров у Рівному. Україна. 1925. Кн. 3. С. 22–66.
59. Моця О. П. Археологія козацької доби в Україні. *Археологія*. 2017. № 3. С. 55–65.

60. Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви». Офіційний сайт. URL: <https://berestechko.org/>
61. Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини ХХ століття: навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. 342 с.
62. Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку. Енциклопедичне видання. Острог, 2019. 622 с.
63. Петрович В., Яцечко-Блаженко Т. Пам'ятки козацької доби в колекції Музею археології Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки як джерело до вивчення історії українського козацтва. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст.* 2013. Вип. 22. Ч. 1. С. 175-177.
64. Пилипів Л. Микола Костомаров та Іван Каманін – перші дослідники пам'яток поля Берестецької битви. *Острозький краєзнавчий збірник.* 2015. Випуск 8. С. 154–157.
65. Плохій С. Брама Європи / пер. з англ. Романа Ключка. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 496 с.
66. Поліщук К. Український музей на козацьких могилах під Берестечком. *Рідний край.* 1911. № 17. С. 1–3.
67. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. 3-тє вид. Київ: Либідь, 1995. 608 с.
68. Пономарьова Т., Булига О. Переправа незабутня. Історія однієї експедиції. Луцьк: Волинські старожитності, 2014. 188 с.
69. Похилевич Д. Л. Структурні зміни в помісті після Визвольної війни українського і білоруського народів. *300 років возз'єднання України з Росією* / Ред. Є. Лазоренко. Львів, 1954. С. 73–93.
70. Прищепя Б. А, Прищепя О. П. Історичне краєзнавство Волині: навч. посіб. Рівне: ПП ДМ, 2008. 352 с.

71. Прищепя Б. А. Звіт про роботу у 2003 році археологічної експедиції Рівненської філії охоронної служби України на полі Берестецької битви 1651 р. Рівне, 2003. 41 с.
72. Прищепя Б. А., Чекурков В. С. Нові дослідження поля Берестецької битви. *Берестецька битва в історії України: Збірник тез наукової конференції 24-25 червня 2006 року м. Рівне*. Рівне, 2006. С. 21-31.
73. Прищепя Б., Прищепя О. Основні етапи територіального розвитку Волині як історико-географічного регіону України. *Слов'янський вісник*. 2001. Вип. II. С. 61–76.
74. Рибалка І. К. Історія України. Ч. 1: Від найдавніших часів до кінця XVIII століття. Харків: Основа, 1995.
75. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст.). К., 1998. 296 с.
76. Свешніков І. К. Битва під Берестечком / Ред. М. П. Парцей. Львів: Слово, 1992. 304 с.
77. Сергійчук В. Військово-територіальна організація народної армії в перший період Визвольної війни 1648–1654 рр. *Український історичний журнал*. 1982. № 7. С. 85–93.
78. Скруха С. Традиції поховання козаків та цвинтарі козацької доби на місці Берестецької битви 1651 р. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. 2013. Вип. 22. Ч. 1. С. 191-195.
79. Смолій В. А. Історія України: Нове бачення. Київ: Альт, 2005. 464 с.
80. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. 2-е вид., доп., перероб. К.: Либідь, 1995. 624 с.
81. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція (1648–1676 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 352 с.
82. Солодько П. Берестечко. Екскурсія музеєм «Козацькі могили». URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/4e19328ecdfa7/>

83. Степанков В. В. Здобутки і невдачі національного елітотворення (1648–1657 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2015. Вип. 8. С. 205–221.
84. Степанков В. С. Антифеодальна боротьба у роки Визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648–1654). Львів: Світ, 1991. 196 с.
85. Степанков В. С. Селянська війна 1648–1652 рр. в Україні: Основні проблеми дослідження. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. 2005. Том 15. С. 26–34.
86. Степанков В. С. Становлення державних інституцій у південно-східній Волині та причини їх ліквідації на початковому етапі Національної революції (1648 – серпень 1649 рр.). *Велика Волинь: минуле і сучасне*. Хмельницький–Ізяслав–Шепетівка, 1994. С. 114–147.
87. Стороженко І. С. Волинь і Поділля у стратегічних планах Богдана Хмельницького. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали V Всеукраїнських історичних читань*. Київ-Черкаси, 1995. С. 30–33.
88. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. Кн. 1: Воєнні дії 1648-1652 рр. 1996. 320 с.
89. Субтельний О. Україна: Історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; К.: Либідь, 1993. 720 с.
90. Телегін Д. Я. Часи козацькі. Січі Запорозькі. За письмовими та археологічними джерелами. К., 1993. 206 с.
91. Титова О. Ще раз про Каталог пам'яток і пам'ятних місць Українського козацтва XVI–XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст.* 2013. Вип. 22. Ч. 1. С. 249–251.
92. Цибульський В. Волинь у Національно-визвольній війні середини XVII ст. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. 2000. Вип. 7. С. 110–116.

93. Чирська М. В. Археологічні розкопки на полі Берестецької битви у 1910 р. *Дослідження, охорона та популяризація об'єктів культурної спадщини / Матеріали наук.-практ. конф. (м. Хотин, 22 серпня 2018 р.)*. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., 2018. С. 42-49.
94. Чухліб Т. Воєнне мистецтво козаків. *Medievist*. 28. 09. 2016. URL: http://www.medievist.org.ua/2016/09/blog-post_28.html
95. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 327 с.
96. Юхимчук К. Співпраця Ігоря Свешнікова з Рівненським обласним краєзнавчим музеєм та його участь у музеєфікації знахідок із досліджень місця битви під Берестечком. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2015. Вип. 19. С. 23-33.
97. Юхимчук М. С. Особливості музейної роботи в Національного історико-меморіального музею «Поле Берестецької битви». *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності*. Зб. наук. пр. наук.-пр. конф. 07-08 черв. 2018 р. С. 311–318.
98. Яворницький Д. И. Запорожье в остатках старины. СПб: Издание Л. Ф. Пантелеева, 1888. 447 с.
99. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків / Упоряд. О. М. Апанович та ін. Т. 1. Львів: Світ, 1990. 319 с.
100. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Упоряд. О. М. Апанович та ін. Т. 2. Львів: Світ, 1991. 388 с.
101. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Упоряд. О. М. Апанович та ін. Т. 3. Львів: Світ, 1992. 451 с.
102. Яковенко Н. Нарис середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2009. 584 с.
103. Яковенко Н. Українська шляхта з кін. XIV до сер. XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Київ: Критика, 2008. 472 с.

104. Ярошинський О. Б. Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2005. 460 с.
105. Ярошинський О. Б. До питання про економічні наслідки подій Національної революції середини XVII ст. в західноукраїнському регіоні (за матеріалами Волинського воєводства). *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. 2004. Т. II. С. 387–401.
106. Ярошинський О. Б. Характер визвольної боротьби на Волині у 1648–1657 рр. Київ: Знання, 2000. 31 с.
107. Ярошинський О. Проблема характеру визвольної боротьби 1648-1657 років на Волині у світлі комплексного дослідження історичних джерел. *Перспективи*. 1999. № 3-4 (7-8). С. 62-68.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Територія Волинського воєводства в XVI-XVIII ст.

ВОЛИНСЬКЕ ВОЄВОДСТВО В XVI-XVIII ст.

Джерело: Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел / М. Г. Крикун. – К.: АН України, Ін-т укр. археографії, 1993. – С. 24-25.

Додаток Б.

Осередки повстанських виступів часів Національно-визвольної війни 1648-1657 рр. у Волинському воєводстві.

Джерело: Ярошинський О. Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. / О. Б. Ярошинський. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2005. – С. 460.

Додаток В.**Універсал Б. Хмельницького до польської шляхти.****2 (12) грудня 1648р. – Острог**

Універсал з повідомленням про мир і попередженням, щоб шляхта не пригноблювала селян та не чинила утисків православної вірі.

Богдан Хмельницький, гетьман, з його королівської м-ті Військом Запорізьким.

Всім взагалі і кожному зокрема, кому про це належить знати, покійно віддавши рицарські послуги на ласку в.м., на наших милостивих панів, доводимо до відома, що нас зустрів у дорозі посол його королівської м-ті його м-ть п. Гіжовський з листом його королівської м-ті, королевича Яна Казимира, якого Господь Бог всемогутній зволив поблагословити на панування. Цим універсалом ми повідомляємо про це в.м. панів і бажаємо, щоб в.м-ті також не йшли проти волі і наказу його королівської м-ті і не мали ніякої злоби ні до своїх підданих, ні до руської релігії, а, навпаки, зберегли до нас свою ласку і залишили нас у спокої, щоб уже більше не тішився ворог. І не дай господи, щоб до нас дійшла звістка про те, що хтось впертий і злобливий знову почав проливати християнську кров і вбивати бідних людей, чим порушив би спокій і мир, встановлений його королівською м-тю, і, напевно, привів би до ще більшого знищення Речі Посполитої, бо ми цього не бажаємо. Цей універсал, прочитавши у Львові, просимо відіслати до Кам'янця- Подільського, де, ми чули, зібралось також чимало шляхти, до якої вдруге віддаємося з найпокірнішими своїми послугами.

Даний з Острога, дня 12 грудня 1648р.

Їх м-тей, милостивих панів у всьому покійний слуга Богдан Хмельницький, гетьман його королівської м-ті Війська Запорізького, власного рукою.

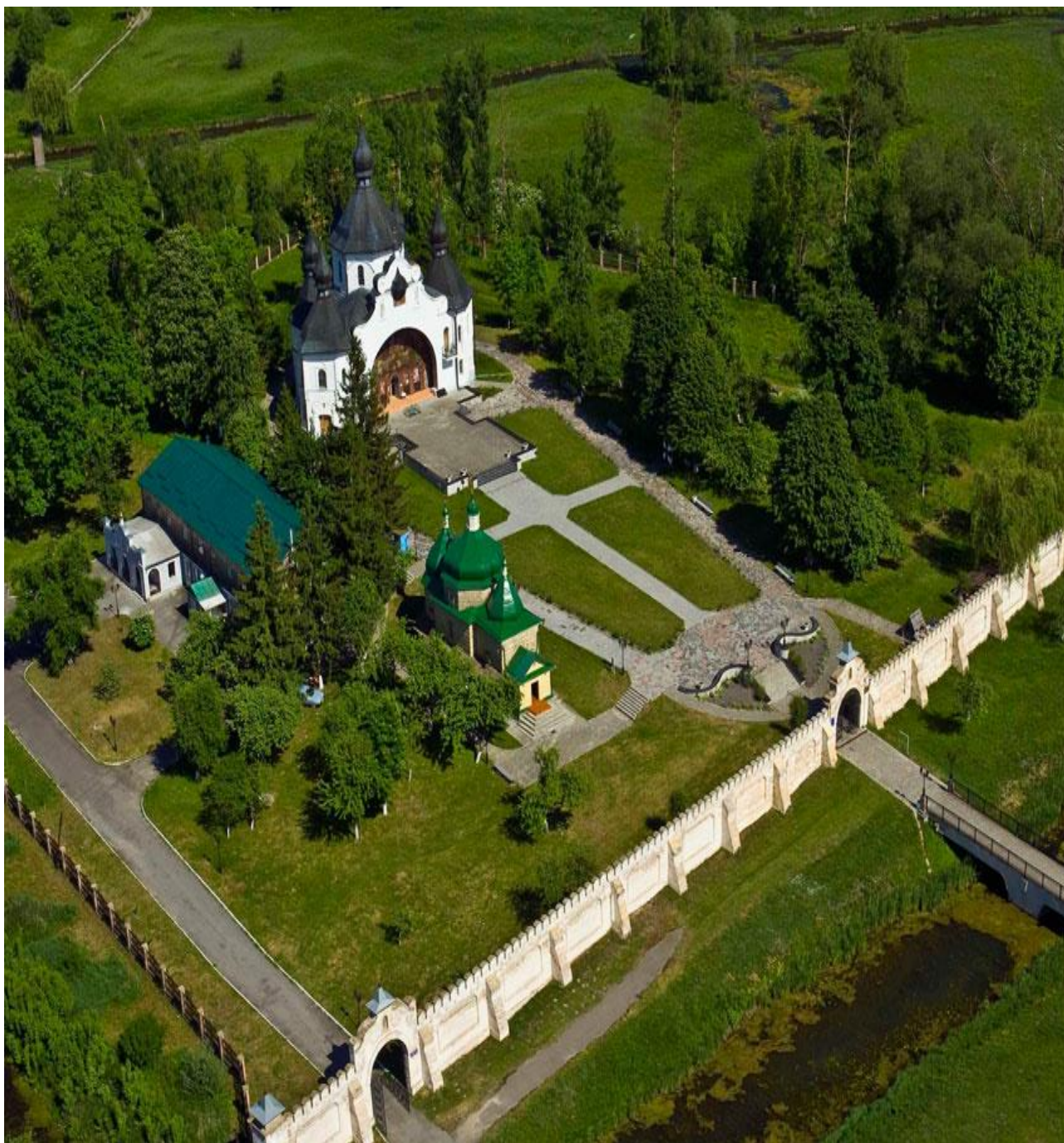
Джерело: Мицик Ю. Волинь в роки визвольної війни українського народу середини XVII століття. документи і матеріали / Ю. А. Мицик, В. І. Цибульський. – Рівне: «Перспектива», 1999. – С 32-33.

Додаток Г.**Кількісні показники народних виступів на Волині за 1648–1653 роки.**

Роки	Кількість виступів	Відсоток від загальної кількості виступів
1648	107	70,9 %
1649	19	12,6 %
1650	5	3,3 %
1651	15	9,9 %
1652	2	1,3 %
1653	3	2,0 %
Всього	151	100 %

Джерело: Ярошинський О. Б. Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2005. С. 317.

Додаток Г.**Панорама НІМЗ «Поле Берестецької битви» із Заходу.**

Джерело: Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви». Офіційний сайт. <https://berestechko.org/>

Додаток Д.

Пам'ятник героям Берестецької битви. Скульптор Анатолій Куш. 1991.

Джерело: Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви». Офіційний сайт. <https://berestechko.org/>

Додаток Е.

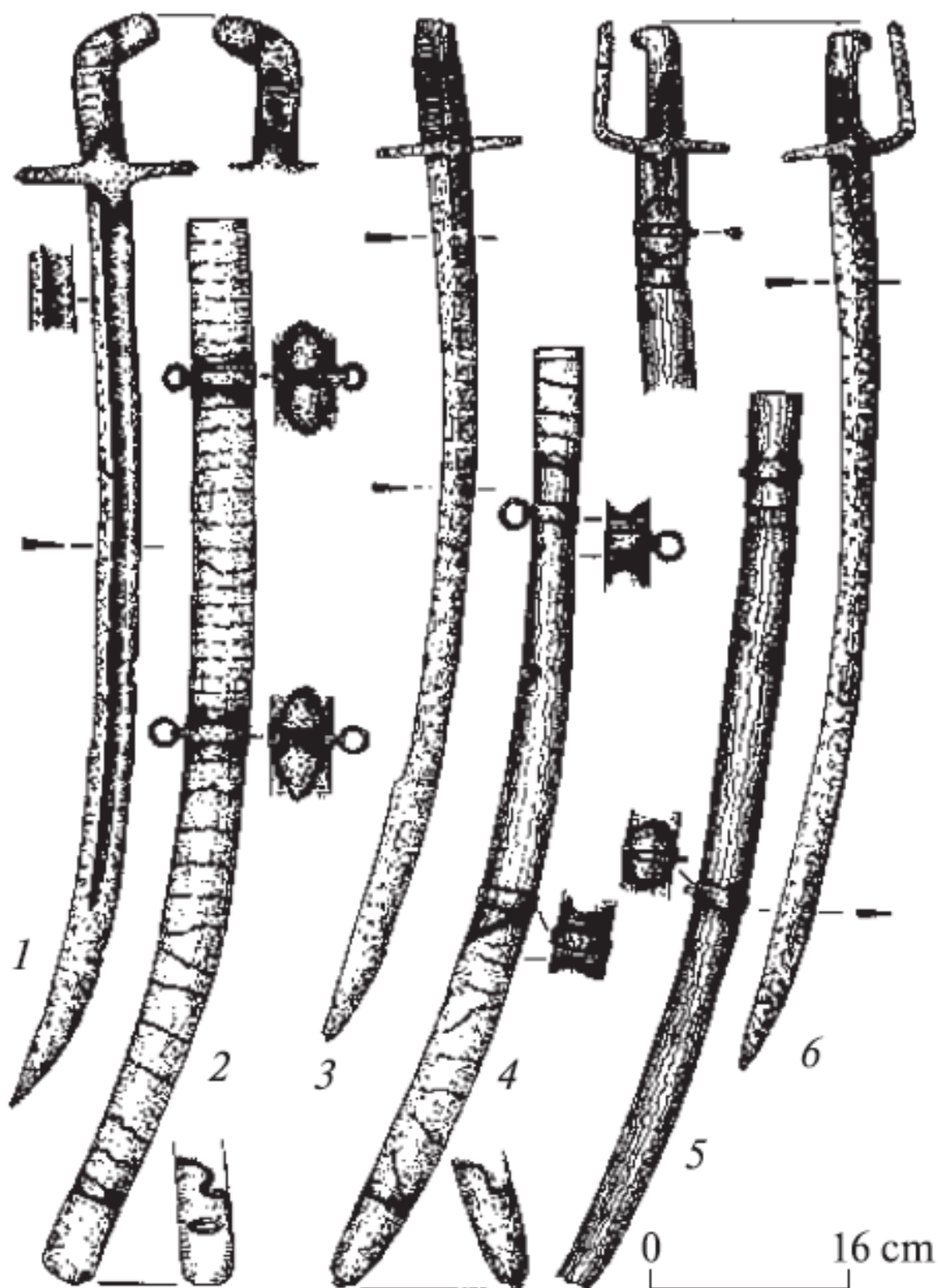
Острів Гайок та «Козакова яма», с. Острів

Джерело: Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви». Офіційний сайт. <https://berestechko.org/>

Додаток Є

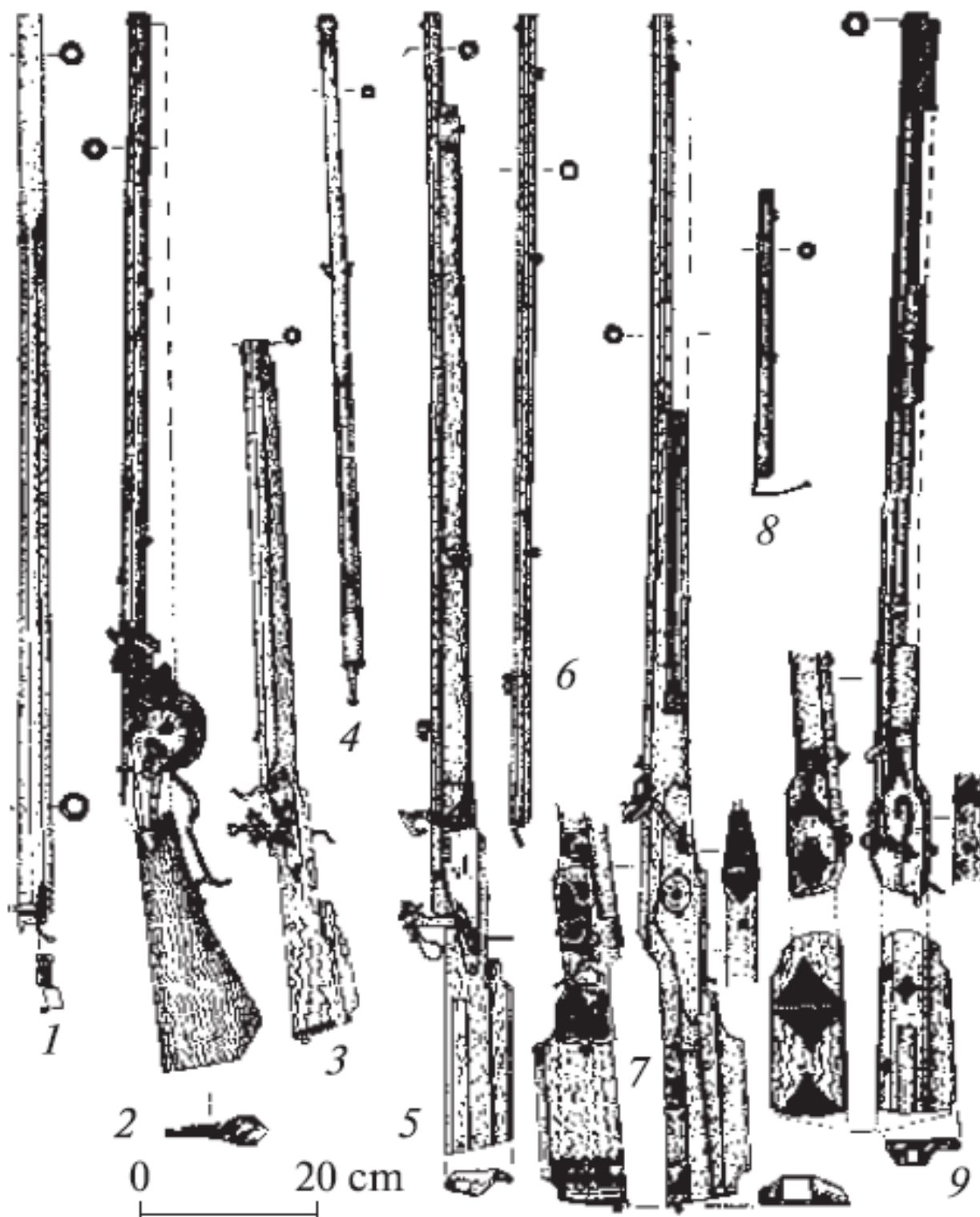
Шаблі з піхвами з козацької переправи під Берестечком.

Джерело: Моця О. П. Археологія козацької доби в Україні. *Археологія*. 2017. № 3. С. 56.

Додаток Ж.

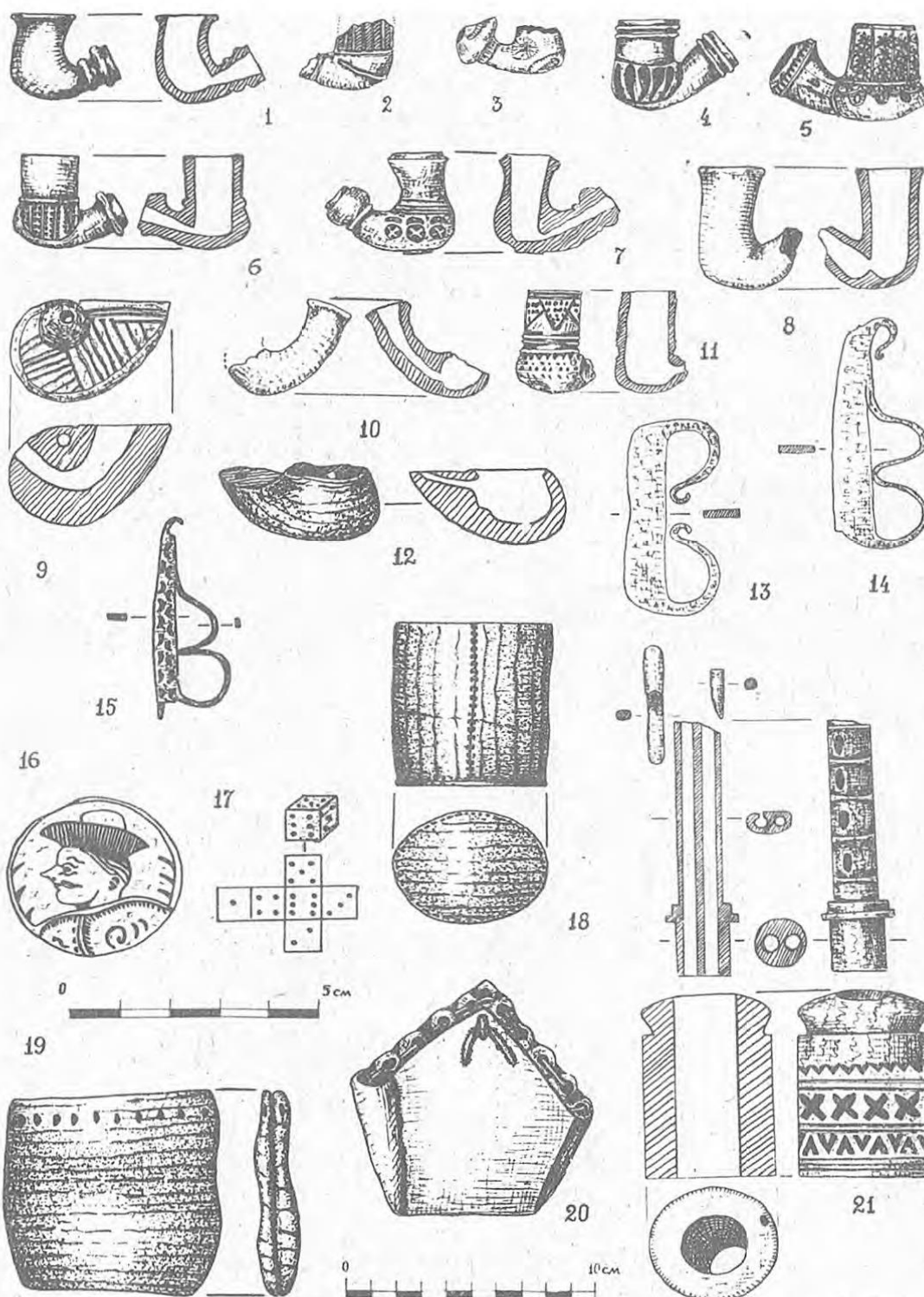
Козацькі рушниці із розкопок під Берестечком.

Джерело: Свешніков І. К. Битва під Берестечком / Ред. М. П. Парцей. Львів: Слово, 1992. С. 186.

Додаток 3.

Особисті речі козаків з розкопок на переправі під Берестечком.

Р и с. 37. Особисті речі козаків з розкопок на переправі.

1—12 — люльки; 13—15 — кресала; 16 — плакетка з карикатурою на шляхтича; 17 — гральна кістка; 18 — кубок для гри в кості; 19, 20 — кисети; 21 — музичний інструмент;
1—8, 10—12 — глина; 9, 12, 16, 21 — дерево; 17 — кістка; 18—20 — шкіра

Джерело: Свешніков І. К. Битва під Берестечком / Ред. М. П. Парцей. Львів: Слово, 1992. С. 187.